ÚJ FOLYAM IV. 6. SZÁM BUDAPEST, 1995. JÚNIUS ÁRA: 95 FT

MAGYAR SZEMLE

HERCZEGH GÉZA: BIBÓ ISTVÁN — VÁLOGATÁS NÉLKÜL I.; **MARTONYI JÁNOS: A RENDSZERVÁLTOZÁS KÜLPOLITIKAI ÉS KÜLGAZDASÁGI DILEMMÁI;** KINDLER JÓZSEF: FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁG; **SYLVIE GOLDBERG AZ EURÓPAI ZSIDÓ KÖZÖSSÉGEK SZERVEZŐDÉSÉNEK ÉVSZÁZADAIRÓL;** GABÁNYI JÁNOS: RÓZSA SÁNDOR UTOLSÓ NAPJAI A SZAMOSÚJVÁRI BÖRTÖNBEN; **KUBINSZKY MIHÁLY GERŐ LÁSZLÓRÓL**

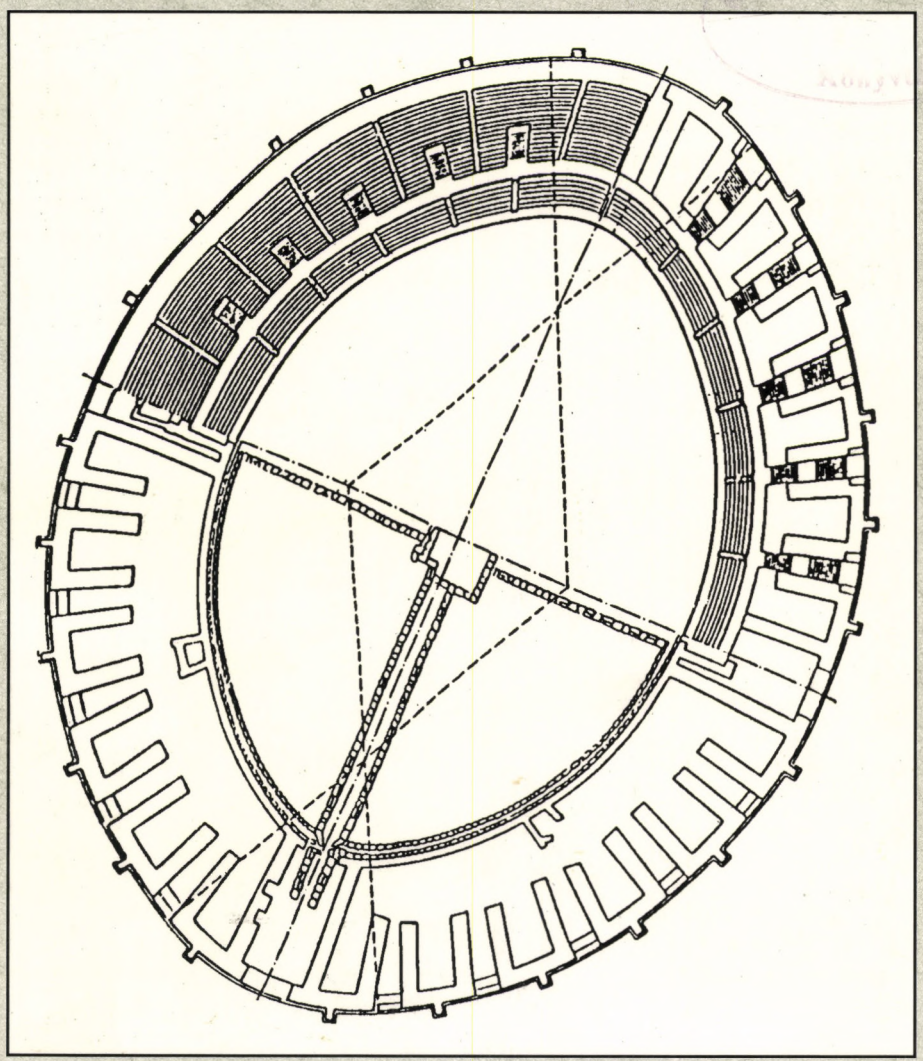

A folyóirat megjelenését a ***MAGYAR SZEMLE ALAPÍTVÁNY*** *valamint a* ***BATTHYÁNY LAJOS ALAPÍTVÁNY*** *támogatja.*

A Magyar Szemle Alapítvány igazgatósága:
Antall György András, Dr. Balogh János, Bod Péter Ákos, Czakó Gábor, Granasztói György **(elnök)**, *Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula, Magyar Péter, Szabados György*

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula, Cseh-Szombathy László, Kindler József, Mellár Tamás, Molnár Gusztáv, Szabados György, Szőcs Géza, Dr. Varga Csaba*

Szerkesztőség: *Banga Ferenc, Czakó Gábor, Izinger Anna, Magyar Bertalan, Márton Gyöngyvér, Váczi Gábor*
Szerkesztőségi titkár: *Arany Emilia*

ÚJ FOLYAM IV. 6. SZÁM *BUDAPEST* *1995. JÚNIUS*

MARTONYI JÁNOS	*A RENDSZERVÁLTÁS KÜLGAZDASÁGI ÉS KÜLPOLITIKAI DILEMMÁI*	*563*
A NÉMET SZÖVETSÉGI PARLAMENT CDU/CSU-FRAKCIÓJÁNAK ÁLLÁSFOGLALÁSA	*GONDOLATOK AZ EURÓPAI POLITIKÁRÓL*	*571*
HERCZEGH GÉZA	*BIBÓ ISTVÁN — VÁLOGATÁS NÉLKÜL I.*	*581*
KINDLER JÓZSEF	*FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁG*	*595*
GABÁNYI JÁNOS	*RÓZSA SÁNDOR NAPJAI A SZAMOSÚJVÁRI BÖRTÖNBEN*	*605*
KUBINSZKY MIHÁLY	*GERŐ LÁSZLÓ EMLÉKEZETE*	*614*
VÉGVÁRI JÓZSEF	*KECSKEOLLÓ („ORGANIKUS NYELVÉSZETI" JEGYZETEK I.)*	*617*
SYLVIE-ANNE GOLDBERG	*A HAGYOMÁNYTÓL A FORRADALOMIG*	*633*
HALÁSZ LAJOS	*ÚJRA KÍSÉRT A HAT ELEMI? (NAT-TÖRTÉNET)*	*652*
PETHŐ TIBOR	*A SZÉLSŐSÉGEK ÉVSZÁZADA*	*661*

SZÁMUNK SZERZŐI

GABÁNYI JÁNOS (1910, Szamosújvár) tanár, helytörténész. A kolozsvári Bolyai Egyetemen szerzett magyar-történelem szakos diplomát. A romániai örménység történetének feldolgozásáért a Örmény Szövetség elismerésében részesült.

GOLDBERG, SYLVIE-ANNE (1953, Párizs): a történelemtudomány és civilisztika doktora, 1990 óta a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales professzora. Fő kutatási területe az európai zsidóság történetének, társadalmi és vallási életének föltérképezése. E témakörben több önálló kötete és számos tanulmánya, cikke látott napvilágot.

HALÁSZ LAJOS (1954, Derecske): újságíró. Az ELTE BTK-n 1978-ban szerzett magyar-esztétika-könyvtár szakos diplomát. Több lapnál dolgozott mint riporter, szerkesztő, olvasószerkesztő. Jelenleg a *Magyarország* c. hetilap munkatársa; újságírást tanít a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen.

HERCZEGH GÉZA (1928, Nagykapos): nemzetközi jogász. 1951-1967 között az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa. 1968-1990 között a Pécsi Tudományegyetem Jogi Karának tanára. 1990-ben alkotmánybíróvá, 1993-ban a Hágai Nemzetközi Bíróság tagjává választották. Az MTA tagja.

KINDLER JÓZSEF (1929, Budapest): a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem professzora, a *Magyar Szemle* szerkesztőbizottságának tagja.

KUBINSZKY MIHÁLY (1927, Sopron) építészmérnök, egyetemi tanár, az MTA Építészettörténeti és Elméleti Bizottságának titkára. Kutatási területe a legújabbkori építészettörténet. 1992: Ybl Miklós-díj.

MARTONYI JÁNOS (1944, Kolozsvár): egyetemi docens, az állam- és jogtudományok kandidátusa. A szegedi JATE-n végzett. Vállalati jogtanácsos, majd 1979-től 1985-ig a brüsszeli Kereskedelmi Kirendeltség munkatársa. 1985–1989: főosztályvezető a Kereskedelmi Minisztériumban. 1989–1990: privatizációs kormánybiztos. 1990–1991 között a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma, 1991–1993 között a Külügyminisztérium államtitkára.

PETHŐ TIBOR (1918, Budapest): az édesapja, PETHŐ SÁNDOR által alapított *Magyar Nemzet* szerkesztőbizottságának elnöke, lapunk külpolitikai szemleírója.

VÉGVÁRI JÓZSEF (1945, Orosháza): orosz-angol szakos tanár, nyelvész. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett. 1983: bölcsészdoktor. Angol nyelvet és nyelvészetet tanít a KLTE-n, a Miskolci Egyetemen és a Miskolci Bölcsész Egyesületben. Publikációi ugyanezen témakörökből valók.

E SZÁMUNK ILLUSZTRÁCIÓI Kubinszky Mihály *Gerő László emlékezete* c. cikkét kísérik. A fotókat MIHALIK TAMÁS készítette.

ÁLLANDÓSÁG ÉS VÁLTOZÁS
A Magyar Szemle körkérdése IX.

*A RENDSZERVÁLTÁS KÜLGAZDASÁGI ÉS KÜLPOLITIKAI DILEMMÁI**

ANTALL JÓZSEF 1990. JÚNIUSÁBAN JÁRT ELŐSZÖR miniszterelnöki minőségben Brüsszelben, és BANGEMANN, a Bizottság alelnöke is fogadta? MÁDL FERENCCEL és velem együtt. A beszélgetés végén Bangemann azt tanácsolta, hogy azonnal adjuk be az Európai Közösséghez a csatlakozási kérelmünket. Már aznap délután nagyon élénk vita zajlott le köztünk arról, hogy mit tegyünk, és végül az maradt az uralkodó álláspont, hogy tartsuk magunkat az — egyébként szintén aznap átadott — memorandumunk szövegéhez, amely egy kétlépcsős csatlakozási folyamatot irányzott elő. Első lépcsőnek a társulást tekintette, és azt úgy fogta föl, mint egy átmeneti szakaszt, amely azután a teljes jogú tagsághoz vezet.

Azóta is többször eszembe jutott ez a vita, mert igazolta, hogy bizonyos helyzetekben szükség van bátor gondolkodásra, és szükség van látomásokra is. Amikor ez a beszélgetés lezajlott, Magyarország még tagja volt a Varsói Szerződésnek és a KGST-nek, területén még körülbelül hatvan-hetvenezer szovjet katona állomásozott, és egyáltalán nem volt bizonyos, mi lesz a szovjet birodalom sorsa, mi lesz azoknak az országoknak a sorsa, amelyek ehhez a birodalomhoz tartoznak?

A külgazdasági és a külpolitikai dilemmák egymással szorosan összefüggnek, egymástól nem különíthetők el. A külgazdaság objektív gazdasági szükségszerűségei és kényszerűségei mindig hordoznak külpolitikai tartalmat, dimenziót is.

Ami a dilemmákat illeti, az elsőt úgy fogalmaznám meg, hogy a *birodalom dilemmája*. A rendszerváltozás egyik alapvető kérdése volt, hogy mi lesz a birodalommal, még pontosabban: mit tegyünk mi ezzel a birodalommal? Kiváljunk a birodalomból, vagy pedig megvárjuk annak összeomlását? Az összeomlás látható volt előre, de az nem, hogy mikor következik be a teljes összeomlás. Tehát válaszolni kellett arra a kérdésre, hogy kiválunk-e, vagy pedig kivárunk?

* A Friedrich-Naumann Alapítvány *50 év béke — 5 év demokrácia* című konferenciáján, 1995. március 24-én elhangzott előadás nyomán.

A rendszerváltozás időpontját nehéz meghatározni, valószínűleg a különböző elemek, különböző dimenziók tekintetében több időpontról kell beszélni. Például a teljes szólásszabadságnak bekövetkezését 1989. június 16-tól, ORBÁN VIKTOR beszédétől számítom. De már az alkotmányos rendszer átalakításának több fontos állomása van, azt nem lehet egyetlenegy időponthoz fűzni, a gazdasági rendszerváltozás pedig önmagában egy hosszabb folyamat. Több szakaszban valósult meg a külgazdasági és a külpolitikai rendszerváltozás is.

VISSZATÉRVE A BIRODALOM DILEMMÁJÁRA, világos volt, hogy mind a kiválás, mind a kivárás igen nagy kockázatot rejt magában. Egy rossz döntésnek beláthatatlan következményei lehetettek volna, hiszen a birodalmak felbomlása mindig óriási kockázatokkal járnak. HANS BECK nagykövet írt erről egy érdekes tanulmányt, amelyben összehasonlította az oszmán birodalom és az osztrák-magyar birodalom felbomlását az 1989-1990-es változásokkal. Egy hatalmas birodalom felbomlásának voltunk tanúi, a birodalmak felbomlását pedig általában vagy háborúk váltották ki, vagy háborúk követték. Korántsem volt tehát absztrakció a veszély, amellyel akkor a magyar államférfiak is szembesültek.

Ami a KGST-t illeti, sokat beszéltünk erről, rengeteg hamis kép jelent meg a köztudatban. Tartok tőle, hogy az ezáltal kialakult hamis tudat árát hosszú ideig kell még fizetnünk.

Gyakorta összekevertük a KGST-t, mint szervezetet és a KGST-t, mint a tagállamai közötti kereskedelmi rendszert. A kettő egymással összefüggő, de két különböző dolog. Ami magát a kereskedelmi rendszert illeti, világos volt már 1988 óta, hogy a KGST voltaképpen nem mást, mint egy hatalmas izolációs kísérlet. Hatalmas kísérlet arra, hogy elszigetelje egyrészt a KGST tagállamait a világtól, és ugyanakkor arra is, hogy elszigetelje a tagállamokat egymástól is, kivéve a Szovjetuniót. Rendkívüli eredményeket ért el a KGST ez utóbbi területen, tudniillik sikerült a közép- és kelet-európai országok gazdaságát egymástól olyan mértékig elválasztania, elzárnia, olyan mértékben lerombolnia, illetve mesterségessé tennie és eltorzítania a korábban kétségkívül nem tökéletesen, de azért mégiscsak működő természetes kereskedelmi áramlatokat, hogy ezeknek voltaképpen nem a lerombolása merült fel 1989-1990-ben, hanem az újjáépítése, az ismételt megteremtése. Ehhez persze meg kellett szabadulni a KGST kereskedelmi rendszerétől.

Ezt a helyes döntést NÉMETH MIKLÓS kormánya hozta meg, 1990 januárjában, amikor — viszonylag hosszú szakértői előkészítés és vita után — megszületett az elhatározás, hogy a Szovjetunióval megszüntetjük a KGST kereskedelmi rendszert. A döntés lényege, hogy hosszútávú kereskedelmi rendszert, megállapodásokat kötünk, éves jegyzőkönyveket írunk alá, és a fizetés úgynevezett transzferábilis rubelben történik, amely — mint tudjuk — sem transzferábilis, sem rubel nem volt. Létezett egy kétoldalú klíring elszámolási egység, amelyet a felek arra használtak fel, hogy az előre meghatározott

áruszállításaikat ebben a klíring elszámolási egységben elszámolják, fizetés nélkül. Ezt a rendszert minden körülmények között meg kellett szüntetni. Fölmerült a kérdés, hogy ez mennyibe fog kerülni? Az előzetes számítások szerint jelentős cserearány-romlás következett volna be, amely nagyságrendjének tekintetében a szakértők eltérően vélekedtek.

Nem ez lett a következmény, hanem a forgalom csökkent: nem szűnt meg, mint egyesek mondták, de radikálisan csökkent. És nem azért, mert megszüntettük a rendszert, hanem azért, mert időközben bekövetkezett a gazdaságok, illetve mindenekelőtt az akkori Szovjetunió gazdaságának összeomlása. Tehát eltűnt a piac, legalábbis a fizetőképes piac.

A KGST egyébként nemcsak az elszigelésnek volt az eszköze, hanem a gazdasági elmaradottság tartósításáé is. Azt hiszem, ma már közismert, de igen sokszor elfelejtkezünk róla, amikor olyan egyszerűsítések jelentek, jelennek meg, hogy kivonultunk a keleti piacokról. Azért veszélyesek ezek a képzetek, mert azt az ábrándot kelthetik, hogy újabb nagyarányú állami beavatkozással, államközi szerződésekkel lehetséges kereskedelmet teremteni, elfelejtkezve arról, hogy az orosz gazdasági rendszer reformja ma már bizonyos területeken — például a belső konvertibilitás terén — voltaképpen megelőzi a magyart. Tehát az állami rásegítésben, az állami kereskedelem megteremtésében való bizakodás hamis, a múltbéli emlékekre épülő téves ábránd, amely sehova nem vezet.

DE TÉRJÜNK VISSZA A RENDSZERVÁLTOZÁSRA. A magyar külgazdasági és külpolitikai diplomácia nagyon határozottan, a döntő pillanatban állást foglalt amellett, hogy a KGST-nek — azt követően, hogy megszüntettük a kereskedelmi rendszert a KGST tagállamai között — mint szervezetnek is meg kell szűnnie. Éspedig utódszervezet nélkül kell megszűnnie. Úgy véltük, hogy semmifajta kontinuitásra, semmifajta konzultatív információs és hasonló funkciókat betöltő utódszervezetre nincsen szükség. Ezt az álláspontot követték az akkor hozzánk legközelebb álló közép-európai országok vezetői, elsősorban a lengyel és az egykori csehszlovák vezetők is, és a közös stratégiai döntés koordináltan, egyszersmind egyeztetve született meg.

Ami a Varsói Szerződést illeti, különösen nagy volt annak a jelentősége, hogy a közép-európai országok a Varsói Szerződéstől való megszabadulásukra irányuló lépéseiket milyen időrendben teszik meg, milyen stratégiát választanak: a kilépés stratégiáját választják-e, vagy pedig közreműködnek, együttműködnek abban, hogy maga az egész szervezet, maga az egész építmény megszűnjön? Végül is a kettő egymást kiegészítve, egymást elősegítve történt. Először sikerült a katonai szervezetet megszüntetni, majd ezt követően a politikai szervezetet is. Látványos kilépési aktusra nem volt szükség, de azért a kilépés, mint lehetőség kétségkívül jelentősen közrejátszott abban, hogy végül a Varsói Szerződés is fájdalommentesen és különösebb veszteségek nélkül múlt ki, a közép-európai

forradalmak eltiprásának rossz emlékén és súlyos, ma is ható következményein kívül semmit sem hagyva maga után.

Az első nagy dilemmára, tehát a birodalom dilemmájára Magyarország helyes választ adott. Ez az ország sorsát alapvetően meghatározta. Ha e téren helytelen lépésre került volna sor, és rossz választ adunk az időzítés kérdéseire, súlyos katasztrófát idézhettünk volna elő.

A második dilemma összefüggött az elsővel. Ez a *szomszédság dilemmája* volt. A birodalom bomlóban volt, és minden birodalom bomlása esetén elkerülhetetlenül felvillan a határok mozdulásának a kérdése. Ez nem közép-európai specifikum, hanem alapvető történelmi törvényszerűség. Válaszolni kellett arra a kérdésre, hogy a két út közül: a szomszédos országokkal való együttműködés, a történelmi kibékülés, a megegyezés útja és a konfrontáció útja közül melyiket választjuk.

VILÁGOS, HOGY HA PÉLDÁUL A HATÁRREVÍZIÓ KÉRDÉSÉT FELVETJÜK, ez egyértelműen a konfrontáció útjának a választását jelenti. Más országok hasonló helyzetben, akár a közelmúltban is, ezt választották, tragikus következményekkel. A rendszerváltozás kormányainak és mindenekelőtt Antall József kormányának egyértelmű, határozott álláspontja az volt, hogy a második utat, tehát a konfrontáció útját elutasítja. Egy pillanatra sem vette fontolóra, még mint lehetőséget sem; mivel tisztában volt azzal, hogy ez az ország ebben a században már nem tud további katasztrófákat elviselni. Egyértelmű volt tehát, hogy bármiféle, akárcsak intellektuális, elméleti játék a konfrontációs politikával elfogadhatatlan, elképzelhetetlen. Mi történt ehelyett? A birodalom részét alkotó országok egymásnak kezet nyújtottak, és szorosan együttműködtek egymással magának a birodalomnak a lebontásában. Ez volt az egyik része az együttműködésnek, de nem csak ebből állott. Tévedés lenne azt hinni, hogy a visegrádi országok együttműködését kizárólag külső tényezők, így Brüsszel és Moszkva idézték elő. Kétségkívül fontos szerepet játszottak benne, de volt egy belső, immanens együttműködési igény is, tudniillik létezett már egy közép-európai gondolat, amit a közép-európai értelmiség az elmúlt évtizedekben részben ébren tartott, részben életre keltett, reanimált, és a hivatalos politikának abban állott a feladata, hogy ezt a közép-európai gondolatot, mint történelmi, kulturális, lelki realitást, önazonosságot átvigye a politikai és a gazdaság területére, ezt mintegy politikai és gazdasági realitássá alakítsa. Lényegében Visegrád a közép-európai gondolatnak a reáliák világába való átfordítási kísérlete.

Visegrád — ha ma tetszhalott is — nem múlt el nyomtalanul. Hagyott egy szabadkereskedelmi megállapodást, amely működik, még akkor is, ha eddig már szinte minden visegrádi tagállam bevezette az importpótlékot. Mi viszonylag a végén jártunk ennek a sornak, de mi is megtettük ezt a lépést. A politikai együttműködés eredményeit ne feledjük: emlékezzünk vissza a krakkói csúcstalálkozóra, ahol éppen az euroatlanti politikával kapcsolatban egyeztetést határoztak el a felek. Kétségtelen, hogy azóta változások következtek be,

olyan változások, amelyeket nagyon fájlalunk. Nem rajtunk, nem a magyar külpolitikán múlott, hogy Visegrád végül is, legalábbis ezzel a névvel és ebben a formában nem tud tovább fejlődni, feltehetőleg komolyan számolni vele, legalábbis egyelőre, nem lehet.

A lényege azonban meglepő: a közép-európai országok és ezen belül a közép-európai államférfiak rövid időn belül meg tudták teremteni az együttműködés magas szintjét. Megdöbbentő volt az a gyorsaság, ahogy egyrészt reagáltak a külső körülményekre, másrészt egyeztetni tudták az álláspontjaikat. Volt néhány kulcsfontosságú pillanat, amikor villámgyors és eredményes egyeztetésre került sor a magyar miniszterelnök és a lengyel elnök között. Ez történt például 1991-ben, a KGST utódszervezet nélküli megszűnésével kapcsolatban. Világossá vált, hogy mindenfajta utódszervezet elfogadhatatlan számunkra, s az egyeztetés nyomán ez az álláspont visegrádi szintre emelkedett. Ezzel egyértelművé vált, hogy lehetetlen utódszervezetről beszélni. Nyilvánvaló, hogy ennek a dolognak nagy jelentősége volt euroatlanti politikánk szempontjából is.

AMI A HARMADIK DILEMMÁT ILLETI, az éppen az Európa- illetőleg *euroatlanti politikánk* kérdése. Kétségkívül ez volt a legegyszerűbb: itt nem az alapkérdésben kellett dönteni, hiszen az euroatlanti betagozódás tekintetében nem voltak valódi választási lehetőségeink. Evidencia volt a magyar politikai vezetés és a magyar közvélemény számára, hogy ez a követendő út. De azért voltak eldöntendő kérdések, amelyek az euroatlanti politikával függtek össze, és amelyeket meg kellett válaszolni.

Az egyik kérdés éppen az volt, hogy egy radikális, türelmetlen megközelítést válasszunk-e, vagy legyünk rugalmasak, megértőek, várjunk ki? Ez többek között érintette a csatlakozási kérelem beadásának időzítését is. Érintette az Európai Közösséggel folytatott társulási tárgyalások egész menetét, az azokkal kapcsolatos stratégiát. Ne felejtsük el, hogy amikor 1990 őszén a társulási megállapodás tárgyalásai elindultak, a két tárgyaló fél közül csak nekünk volt világos stratégiánk. Mi tudtuk, mit akarunk, mi meg is mondtuk, mit akarunk. Mi egyértelműen leszögeztük, hogy az Európai Közösség teljes jogú tagja kívánunk lenni, a lehető legrövidebb időn belül, a feltételek megteremtése mellett. Világossá tettük, hogy a társulási megállapodást átmeneti szakasznak tekintjük, amelynek a legfontosabb funkciója, hogy eszközként segítse, mozdítsa elő a cél, tehát a teljes jogú tagság elérését.

A másik oldal stratégiája korántsem volt ilyen egyértelmű. E stratégia ugyanis csak évek alatt, fokozatosan alakult ki, és vett végül is egyértelműen pozitív irányt 1993 júniusában, az EU csúcstalálkozóval Koppenhágában és az azt követő fejleményekkel, mindenekelőtt Essennel. De 1990 őszén ezt még nem láthattuk előre bizonysággal. Az Európai Közösség akkori döntéshozói is eltérő álláspontokat képviseltek a tekintetben, hogy a társulási megállapodás vajon valóban egy előkészítő szakasza-e a tagságnak, eszköze-e egy később elérendő célnak, vagy pedig önmagában a cél, azaz nem eszkö-

ze, hanem pótléka a tagságnak — amint az Törökország esetében oly régóta fennáll. Ez a kérdés világos EK-stratégia hiányában nem kapott egyértelmű választ, és maga a brüsszeli stratégia inkább az eseményekre történő reagálással, mintegy reaktív módon alakult ki, fokozatosan elérve végül is a pozitív végkifejletet. Látnunk kellett, hogy itt jelentős bizonytalansággal állunk szemben és kétséges, hogy türelmetlenségünk eredményre vezet. Ugyanakkor fennállt a veszély, hogy a halogató és kiváró álláspont elfogadásával, a saját stratégiai célunkról való lemondás képzetét kelthetjük.

Egy másik dilemma az volt — inkább látszatdilemma, de mindenesetre kérdésként merült fel —, hogy Európa vagy Amerika? A magyar miniszterelnök álláspontja itt is nagyon világos volt, és ma is meghatározó. Egyértelműen leszögezte, hogy Európát és Amerikát együtt kell kezelni. Ő volt az, aki a kezdet kezdetétől hitt az atlanti gondolatban, hitt az atlanti együttműködés tartósságában és hitt az atlanti közösség jövőjében. Egy pillanatig sem volt számára kétséges, hogy az amerikai jelenlét Európában változatlanul szükséges. Ezzel ezt az Európa versus Amerika dilemmát már keletkezése pillanatában megoldotta; nem sétáltunk bele a kelepcébe, melyet egy ilyen típusú vita jelentett volna.

A kezdet kezdetétől világossá tettük, hogy számunkra az euroatlanti betagozódás, beilleszkedés egyszerre, együtt szükséges; egyszerre vannak biztonságpolitikai, védelmi politikai s egyszersmind gazdasági, kereskedelempolitikai igényeink; és az egész egységet alkot, nem választható különböző elemekre, nem hasítható szeletekre, nem elégíthető ki egyik a másik nélkül, és fordítva. Ezt is jelentette az akkor megteremtett euroatlanti politikánk.

Én úgy látom, e három nagy kérdésre, a birodalom dilemmájára, a szomszédság dilemmájára és, az euroatlanti politika dilemmáira a magyar politika ebben az 1990-1994-es, döntő történelmi időszakban helyes választ adott. Tévedései, gazdaságpolitikai nehézségei mellett az alapvető stratégiai kérdésekre helyesen válaszolt. Ezek a válaszok pedig az egész ország, az egész nemzet jövője szempontjából sorsdöntőek. Az elsődleges kérdés most az: minek tulajdonítható, hogy ezúttal — talán évszázadok óta először — sikerült ezekben a sorskérdésekben a nagy kockázatokat, a nagy veszélyeket elkerülni, és alapvetően helyes választ adni.

Két ok is létezik az én elgondolásomban. Az egyik az, hogy a rendszerváltozás 1989-ben az egyetértés jegyében indult, és az alapvető stratégiai kérdésekben a magyar politikai élet szinte valamennyi tényezője hasonló álláspontot képviselt. Ez a nagy történelmi pillanatokra jellemző, kivételes, rövid ideig tartó nemzeti egység, konszenzus tette mindenekelőtt lehetővé, hogy a legfontosabb stratégiai kérdésekre sikerült helyes választ adni. Ezt az elsősorban külső kérdésekre vonatkozó egyetértést persze fokozatosan kezdték ki a belülről jövő, belpolitikai természetű nézetletérések, feszültségek, hisztériák. Ahogy a korábban elfojtott energiák fokozatosan a felszínre bukkantak és sajátos módon nem szinergikusan működtek,

hanem egyre inkább egymásnak feszültek, egymást kioltották, úgy csökkent a külső stratégia egysége is. Az egymásnak feszülés kétségkívül nagyon sok veszteséget okozott, rengeteg időt, erőforrásokat vesztettünk, és főleg bizalmat és hitet vesztettünk. És talán ez a legnagyobb baj.

AMÍG EZ A HELYZET FENNÁLL, csekély az esély, hogy vissza tudjuk nyerni a konszenzuson épülő szinergikus helyzetet, amely a külgazdaság és a külpolitika terén a rendszerváltozás első éveit jellemezte. A helyes döntések meghozatalának azonban volt egy másik oka is. Ezt a második okot én Antall Józsefben látom. Ő volt az a személyiség, aki a romlott évtizedek egymást követő tétova generációi számára egyfajta tartást és hitet adott. Ő volt az, aki egyszerre tudott gondolkodni Magyarországban és egy egységes Európában. Nagyon határozott, egyértelmű és elkötelezett hazafiságban gondolkodott, és ezt össze tudta kapcsolni az európaisággal. Ezek döntő tényezők voltak. Ha az ő személyisége nem jelent volna meg államférfiként ezekben a sorsdöntő években, akkor lehetséges — nem biztos, de lehetséges —, hogy ezekre a nagy stratégiai kérdésekre nem adtuk volna meg a helyes választ. Szokták emlegetni, hogy volt ADENAUERÜNK, de nem volt ERHARDUNK (van persze, aki szerint a gazdaságban inkább az volt a gond, hogy nem egy, hanem több Erhardunk is volt). A lényeg azonban az, hogy a döntő pillanatokban volt politikai stratégánk, aki hozzájárult azoknak az alapvető feltételeknek a megteremtéséhez, amelyek a gazdaság fellendítésére is adnak — még vagy majd — esélyt.

Nagy kérdés, hogy milyen lesz a folytatás? A folytatás kulcsa az, hogy megfogalmazzuk azokat a dilemmákat, amelyek jelenleg adottak, és ezekre kell helyes választ adni. Lehet, hogy ezek a kihívások, ezek a dilemmák ma már nem olyan léptékűek, nem hordoznak olyan veszélyeket és olyan kockázatokat, mint 1989/90/91, de a veszély azért fennáll. És ha vissza akarjuk nyerni a szinergikus cselekvőképességet, nem lehet hamis tudatban élni. Tehát a magyar társadalom nem engedheti meg magának, hogy széles körben hamisan, tévesen gondolkodjon, hamis képzete legyen a múlt és jelen tényeiről. Ha a társadalom széles rétegeiben továbbra is az a tévképzet él, hogy „szándékosan kivonultunk a keleti piacokról", hogy az „Antall-kormány összekülönbözött a szomszédokkal" — nincs esélyünk a kibontakozásra. Nem lehet nem látni az összefüggést ezek között a téves közhelyek és azok között, amelyek egy „szociálisan érzéketlen", „gőgös", „dilettáns", „a mezőgazdaságot szétverő" stb. kormányról szóltak. Ami nemrég még kampány volt, ma már közelmúlt. A múlt helytelen megítélése pedig téves képzeteket kelt, téves reményeket fakaszt és téves cselekvésre ösztönöz. A jelenlegi időszaknak éppen az az egyik fő jellemzője, hogy bizonyos téves képzeteknek a befogadásáért, téves reményeknek az elfogadásáért és az ezekből következő téves cselekvésért fizet nagy árat a magyar társadalom.

DR. MARTONYI JÁNOS

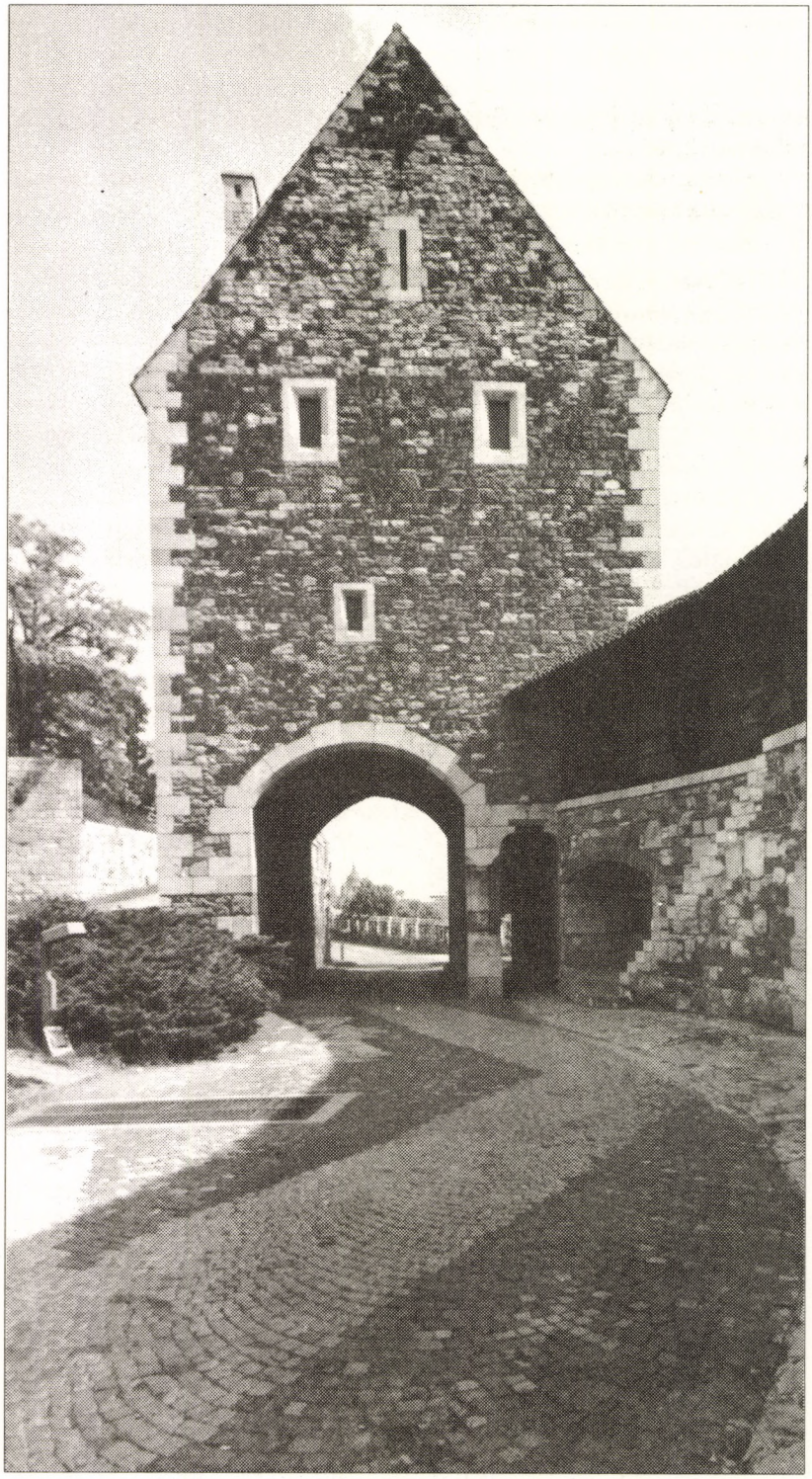

BUDAI VÁR. A LIHEGŐ-KAPU

*GONDOLATOK AZ EURÓPAI POLITIKÁRÓL**

I. A MAI HELYZET

AZ EURÓPAI EGYESÜLÉSI FOLYAMAT KRITIKUS PONTHOZ ÉRKEZETT. Ha az elkövetkező négy éven belül nem sikerül megoldást találni a veszélyes állapothoz vezető problémákra, ellentétben a mind szorosabb egyesülés Maastrichti Szerződésben elhatározott céljával, az Unió feltartóztathatatlanul néhány gazdasági szempontot szem előtt tartó, különböző alcsoportosulásokat magában foglaló laza képződmény lesz. Egy ilyen „megemelt" szabadkereskedelmi zóna azonban nem képes megoldani az európai társadalmak problémáit, és nem tud választ adni a kívülről érkező kihívásokra.

A kialakult helyzet főbb okai:

— Az Európai Unió intézményei túlterheltek, (az eredetileg 6 tagállam számára kialakított intézményeknek most 12, és — előreláthatóan — 16 tagállamot kell hamarosan kiszolgálniuk).

— Az érdekek egyre erősödő differenciálódása a társadalmi-gazdasági fejlődési szintek különbözőségének következménye, és azzal fenyeget, hogy kiszorítja az alapvető érdekazonosságokat.

— A belső, de méginkább a külső feladatok fontossági sorrendjét eltérően ítélik meg az Északi-foktól a Gibraltárig terjedő Unión belül.

— A gazdasági rendszert érintő mély átalakulás tömeges, rövid távon nem kiküszöbölhető munkanélküliséggel fenyegeti az amúgy is túlterhelt szociális biztonsági rendszereket és a társadalmak stabilitását. Ez a válság része a nyugati világ általános civilizációs válságának.

— A (majd) valamennyi tagországban erősödő „regresszív nacionalizmus" mélyen rejlő félelmek eredménye, amelyek egyrészt a civilizációs fejlődés következményei, másrészt pedig bizonyos külső veszélyeké, mint pl. a migráció. A félelmek azt eredményezik, hogy az embe-

* A Német Szövetségi Parlament CDU/CSU-frakciójának 1994. szept. 1-én közzétett hivatalos állásfoglalása az EU bővítéséről és szerkezeti problémáiról.

rek, ha nem is megoldásokat, legalább valamiféle védőernyőt keresnek a „vissza a nemzetihez és a nemzetállamhoz" irányzatában.

— A nemzeti kormányok és parlamentek gyengének bizonyulnak e problémákkal szemben.

A (kelet)-közép-európai államok csatlakozásának kérdése — legalábbis a lényegi „mikor és hogyan"-ra vonatkozóan — eldöntetlen, és ez komoly kihívást és erőpróbát jelent a mai tagországok számára, nemcsak az anyagi teljesítőképesség és hajlandóság, de az eszmei-morális önismeret szempontjából is. Az Unió válasza fogja megmutatni, hogy mennyiben képes, illetve mennyiben akar a kontinens meghatározó rendező-faktora lenni egy újrastabilizálódott, demokratikus Oroszország mellett, szövetségben az USA-val.

II. NÉMETORSZÁG ÉRDEKEI

FÖLDRAJZI FEKVÉSE, NAGYSÁGA ÉS TÖRTÉNELME ALAPJÁN Németországnak különös érdeke, hogy megakadályozza Európa részekre tagolódását, amely visszahelyezné egykori középfekvésű helyzetébe. Kelet és Nyugat között Németország számára a múltban nehézséget okozott, hogy egyértelműen kialakítsa belső rendjét és tartósan szilárd külpolitikai egyensúlyi helyzetét. Abbeli kísérletei, hogy fekvését — amely valamennyi európai konfliktus centrumába helyezte — a német hegemónia kivívásával ellensúlyozza, sorra kudarcot vallottak. Az utolsó ilyen jellegű próbálkozás eredménye — 1945 teljes katonai, politikai és erkölcsi katasztrófája — nem csak arra tanította meg Németországot, hogy ehhez nincs elég ereje, de elsősorban arra a meggyőződésre juttatta, hogy biztonság csak az európai államok rendszerének gyökeres átalakítása útján érhető el, ahol viszont semmiféle hegemóniának nincs esélye, sőt birtoklása sem tűnik csábítónak. Ez a meggyőződés lett a német politika maximája, így Nyugaton a „biztonság a németektől" kérdését a „biztonság a németekkel" válthatta fel. Politikai téren a megoldást Németországnak az EK/EU-ba történő betagozódása hozta meg. Ezen rendszeren belül a viszonylagos gazdasági fölény nem vezetett dominanciához, de általánosan hasznos következményekkel járt. Így vált Németország — nagyobbik részével — történelmében először, úgy belső rendjét, mint külső orientációit tekintve egyértelműen a Nyugat részévé. Számára nem volt alternatívája ennek a különösen szilárd és sikeres háború utáni rendszernek, mert a kelet–nyugati ellentét, és az 1945-ös totális vereség következtében nem nyílt lehetőség önálló keleti politikára, de még keleti orientációra sem.

A kelet–nyugati ellentét megszűntével a kontinens keleti része számára is szilárd rendszert kell kialakítani. Ehhez Németországnak különös érdeke fűződik, mert éppen elhelyezkedésénél fogva, másoknál hamarabb és közvetlenebb módon érintenék a keleti instabilitás következményei. A probléma egyetlen megoldása,

amellyel el lehet kerülni az instabil, háború előtti helyzetbe való visszazuhanást, és ezzel Németország régi centrális helyzetbe való visszakerülését, a közép-kelet-európai szomszédok bevonása (Nyugat-)Európa háború utáni rendszerébe, és az átfogó partneri kapcsolat kialakítása Oroszországgal. Nem jöhet létre újra stabilitást veszélyeztető vákuum, egy köztes Európa. A (nyugat-)európai integráció ilyen irányú továbbfejlesztése nélkül Németországra nyomás nehezedhetnék, de saját biztonságának érdekében is kísértésbe eshetne, hogy egyedül, és a hagyományos módon vágjon bele a kelet-európai biztonság kialakításába. Ez azonban messze meghaladná erejét és az Európai Unió összetartásának eróziójához vezetne, mivel még mindenfelé eleven a történelmi emlékezet, amely szerint a történelem során Németország keleti politikája lényegében mindig az oroszokkal folytatott együttműködésen alapult, melyet a közöttük elhelyezkedő országok kárára folytattak. Németországnak tehát alapvető érdeke fűződik az Unió keleti kiterjesztéséhez, de a jelenlegi Unió további megerősítéséhez is, mert csak ez teremti meg a kibővítés előfeltételét. A belső megerősödés nélkül ugyanis az Unió nem tudná megoldani a keleti kiterjesztés rendkívüli terheket jelentő feladatát, és újra laza államok szövetségére esne szét, amely nem garantálhatna stabilitást. Ha sikerül a konfliktusok rendezésének háború utáni új rendszerét Németország közép-kelet-európai szomszédaira is kiterjeszteni, akkor Németországnak esélye lehet, hogy Európa nyugodt közepévé váljon. A stabilitásban való német érdekeltség tehát alapvetően megegyezik Európa érdekével.

NÉMETORSZÁG FEKVÉSE, nagysága és Franciaországhoz fűződő szoros kapcsolata különös felelősséget ruház rá Európa keleti részének integrációjában; ugyanakkor különös esélyt biztosít számára ahhoz, hogy meghatározó módon támogathassa az önmaga és Európa számára is kedvező irányú fejlődést.

1994. július l-től, az Unió elnökségi tisztének átvételével Németország számára egy hosszan tartó, nagy erőfeszítés kezdődött el ezen célok elérése érdekében.

III. MI A TEENDŐ? — JAVASLATOK

A cél csakis az intézmények és a politika különböző területein végrehajtott, különféle intézkedések kombinációi útján érhető el. Ehhez az alábbi öt pont figyelembevételét javasoljuk, amelyeket egymást kölcsönösen feltételező egységként kell értelmezni:

— az Unió intézményrendszerének továbbfejlesztését, a szubszidiaritás elvének érvényesítésével és bizonyos hatáskörök leadásával;

— az Unió magjának további erősítését;

— a német-francia viszony intenzitásának minőségi fokozását;

— az Unió cselekvőképességének erősítését a kül- és biztonságpolitika terén;

— a kelet felé történő kiterjesztést.

Magától értetődik, hogy a fentieken túl a szervezett bűnözés elleni fellépés, a közös bevándorlási politika, a munkanélküliség elleni küzdelem, a közös szociálpolitika, Európa biztonságának kérdése, és a környezetvédelem döntő jelentőségűek, különösen az állampolgárok támogatásának megnyerése szempontjából.

Az intézményrendszer fejlesztése

AZ UNIÓ INTÉZMÉNYEINEK TOVÁBBFEJLESZTÉSE SORÁN azok koherenciáját rugalmasságukkal együtt kell növelni. Elég rugalmasaknak kell lenniük ahhoz, hogy ellensúlyozzák a természetes feszültségeket, amelyek az Északi-foktól a Gibraltárig terjedő közösségben fellépnek, és elég differenciáltaknak ahhoz, hogy számoljanak az egymástól eltérő intágrációs képességekkel (és hajlandóságokkal), másrészt viszont elég szilárdaknak is, hogy erősítsék az Unió cselekvőképességét, tekintettel a különösen nagy kihívásokra.

Ezért az Egyesülési Szerződésnek szankcionálnia és intézményesítenie kellene a „változó geometria" és a „több-sebességűség" elveit és módszereit, ellenkező esetben ugyanis a módszerek kérdése a kormányok-közötti együttműködés területére korlátozódna, ami felerősíthetné az „Európa à la carte"-tendenciákat.

Az Unió szilárd magjának további erősítése

Az integráció-orientált és az együttműködést igenlő országok már kialakult, erős magját tovább kell erősíteni. Ehhez a maghoz jelenleg öt-hat ország tartozik. A mag nem zárkózhat be, nyitottnak kell lennie mindegyik tag előtt, amely szándékát és helyzetét tekintve megfelel a mag követelményeinek.

A mag feladata, hogy erős központot állítson a mind nagyobbá váló Unió centrifugális erőivel szemben, és megakadályozza az eltérő irányú fejlődést Európa országainak két csoportja: az inkább a protekcionizmusra hajlamos, bizonyos fokig a franciák által vezetett dél-nyugat-európai országok csoportja, valamint az észak-kelet-európai országok csoportja között, amelyet talán a németek vezetnek, és erősebben elkötelezettek a szabad világkereskedelem elve iránt.

A valuták terén is kialakult már az ötök szilárd magjának kezdeménye. Ez azért fontos, mert a valutaunió képezi a politikai unió kemény magját. Úgy tűnik, valutaunióra az előirányzott időn belül egyelőre csak egy kis körben kerül majd sor, és ebben a kisebb körben is csak akkor, ha az ötök erős magja azt módszeresen és erős elhatározottsággal előkészíti. Ennek érdekében még szorosabban kell egyeztetni:

— pénzügyi politikájukat;

— fiskális- és költségvetési politikájukat;

— gazdság- és szociálpolitikájukat;

— illetve meg kell kezdeni az egyeztetést, hogy ezeken a területeken közös, azonos irányultságú politika alakuljon ki, ami — az 1997. és 1999. évi döntésektől függetlenül — addig már megteremti valutauniójuk valóságos alapjait.

Az EU-mag csoportnak lényegében minden tagállam számára — de különösen az alapító Olaszország, de Spanyolország és természetesen Nagy-Britannia számára is — hihetővé kell tenni feltétel nélküli készségét, hogy befogadja őket, amint olyan mértékig megoldották bizonyos, ma még létező problémáikat, hogy alkalmassá váljanak a szorosabb elkötelezettségre.

A német-francia viszony új minőségi szintje

HA NEM AKARJUK, hogy az európai egyesülés történelmi folyamata lassan elakadjon, új minőségi szintre kell hozni a német-francia kapcsolatokat. Ez azt jelenti, hogy nem tehetnek olyan lényeges kül- és európapolitikai lépéseket, amelyekkel kapcsolatban a két fél nem egyeztetett. A kelet-nyugati konfliktus megszűnte után a német-francia együttműködés nem veszített jelentőségéből, sőt még fontosabbá vált.

Németország és Franciaország a szilárd mag magját képezik. Ők kezdettől az európai egyesülési folyamat motorjai. Különleges kapcsolatuk most próbatétel előtt áll, mert a fent említett érdek- és megítélésbeli különbségek, valamint a velük járó eltérő fejlődési irányokba mutató tendenciák egymáshoz fűződő kapcsolatukban is megmutatkoznak. Franciaországban egyesek attól félnek, hogy az északiakkal (de még inkább az osztrákokkal) történő bővülés, majd pedig a Kelet-Európa felé történő kiterjesztés laza alakulathoz vezethet, amelyben Németország jelentős hatalmi pozíció-erősödést érhet el, ami a centrális szerep betöltésére késztetheti. Ezért olyan fontos Franciaország számára — a megelőző jellegű — elmélyítés kérdése.

Németország újraegyesítése után, és — ami ebben az összefüggésben még fontosabb — az után, hogy a Kelet, mint a német külpolitika tevékenységi tere újra adott, tehát Németország mozgástere megint azonos valamennyi nyugati partnere mozgásterével, ismét erőteljesebben merül fel Németország erejének és az európai strukturába való betagolásának régi problémája.

Éppen a német-francia viszony érdekében kell ezeket a problémákat világosan megfogalmazni, hogy elkerülhessük a félreértéseket és a bizalmatlanságot.

E problémák számbavételénél Németországnak tudnia kell, hogy az ország keleti szomszédainak, sőt már az EFTA országainak belépési törekvését is nagy mértékben motiválja a szándék: elkerülni

a túlzott függőséget Németországtól. Céljuk azonban csak olyan közösségben érhető el, amely több, mint egyszerű szabad kereskedelmi zóna.

DÖNTŐ TERMÉSZETESEN, hogy Németország politikájával bizonyítsa: változatlanul, sőt még határozottabban kitart az erős, cselekvőképes, integrált Európa célja mellett. (Németország ugyan úgy véli, hogy már rég bizonyított, de, amint azt az EU északi és osztrák kibővítésével kapcsolatos német eljárásmód kritikája mutatja, ezt a vélekedést nem osztják mindenütt.) A bizonyítéknak olyan javaslatokban kell megnyilvánulnia, amelyek — még a további kibővítést megelőzően — előbbre viszik az Unió intézményi és politikai fejlődését, ugyanakkor a javaslatoknak már a jövőbeni kibővítésekre is tekintettel kell lenni.

Ha azonban Németország világos és félreérthetetlen javaslatokat tesz, Franciaországnak is világosan és félreérthetetlenül kell döntenie, vagyis cáfolnia kell azt a látszatot, hogy miközben nem fér kétség az európai egyesülést alapvetően akaró politikájához, mégis mindig húzódozik a konkrét integrációt jelentő lépésektől. A szuverén Etat–Nation feladhatatlanságának eszméje még mindig súllyal esik a latba, annak ellenére, hogy ez a fajta szuverenitás már rég üres külsőség.

Lényeges felfogásbeli különbségeket kell még kiküszöbölni a két országnak a gazdaságpolitika terén is. Vonatkozik ez az „iparpolitika" fogalmának tartalmára és a versenyjogra. Kívánatos lenne például egy európai Kartellhivatal felállítására vonatkozó megállapodás, és fontos tárgyalásokat folytatni a közös agrárpolitika hosszú távú céljairól, valamint az Unió jövőbeni pénzügyi szabályzatáról is.

Ugyanez vonatkozik Németország és Franciaország mindegyre felszínre kerülő nézeteltérésére az európai védelmi rendszer, illetve a NATO-hoz fűződő viszony kérdéseivel kapcsolatban (jelenleg pl. éppen az 1994 januári NATO-Csúcs határozatainak végrehajtására vonatkozó tanácskozásokkal, az ún. Combined Joint Task Forces, a CJTF-fel kapcsolatban).

Ellentétben egy német különút főleg intellektuális körökben újraéledő tendenciájával, Németország számára ma még inkább, mint valaha, a franciákhoz fűződő viszony a meghatározó fokmérője a kulturális és politikai értékközösségként felfogott Nyugathoz tartozásnak. Ez annál is inkább így van, hogy a kelet–nyugati konfliktus elmúltával az USA már nem játszhat a korábbival azonos szerepet.

Kül- és biztonság-politikailag cselekvőképessé tenni az Uniót

Ez a kérdés a jövő szempontjából központi jelentőségű. Az európai nemzetállamok kifelé külön-külön már nem képesek megvédeni biztonságukat, kivált most nem, amikor már rég meghaladottnak hitt biztonságpolitikai problémák merültek fel Európában, és amikor, a kelet–nyugati ellentét megszűntével az USA támogatása nem garantált a konfliktusok minden fajtája esetén.

A KÍVÜLRŐL VALÓ BIZTONSÁG MEGTEREMTÉSE, az önvédelem képessége azonban minden érintett állam szuverenitásának előfeltétele és legbensőbb magja. Ez abban az értelemben érvényes az EU-ra, mint államok közösségére, hogy már csak így, a közösség által tudja megvédeni szuverenitását. De, ahogy a szuverenitás tudata döntően meghatározza a népek önmagukhoz, és más népekhez való viszonyát, úgy az európai államok közösségének önvédelmi képessége is elengedhetetlen összetevője az EU-identitás megszilárdulásának, ha helyet hagy az egyes államok már meglévő, önazonosság-tudatának is.

Az Unió közös kül-és biztonság-politikájának kérdése a kelet–nyugati ellentét megszűnésének néhány éve után még sokkal sürgetőbbnek és fontosabbnak bizonyult, mint ahogy az a Maastrichti Szerződésben tükröződik. A kívülről jelentkező kihívások kivétel nélkül meghaladják a legnagyobb tagországok erejét is. Minden felmérés igazolja, hogy az állampolgárok túlnyomó része közös kül- és biztonságpolitikát kíván. Az Unió válaszainak elégtelensége, amelyekkel az Európa keleti felében végbemenő drámai fejleményekre reagált, jelentős mértékben csökkentette az európai egyesülési folyamat támogatottságát. A jövőbeni tagországok biztonságpolitikai helyzete meghatározó jelentőségű a kontinens politikai jellegére és egész politikai rendszerére nézve.

Az Európai Unió kül- és biztonság-politikájának olyan stratégiai koncepción kell alapulnia, amelyben világos megfogalmazást nyernek a közös célok és érdekek, és amely meghatározza a feltételeket, eljárásmódokat, valamint a politikai, gazdasági és pénzügyi eszközöket. A közös kül- és biztonságpolitika legfontosabb területei a következőek kell legyenek:

— közös politika követése Közép- és Kelet-Európa stabilizálásában;

— az Oroszországhoz fűződő viszony kialakítása az átfogó partneri viszony megteremtésének céljával;

— közös politika a földközi-tengeri térségben, melynek stabilitásában nem csak a parti országok, de Németország is alapvetően érdekelt;

— stratégiai partnerkapcsolat kialakítása Törökországgal;

— új orientációk a transz-atlanti kapcsolatok terén.

A transzatlanti kapcsolatok különös jelentőséggel bírnak, amennyiben vonatkoznak mindazon témákra, amelyek a közös kül- és biztonságpolitika tárgyköréhez is tartoznak. Ez a tény teszi elengedhetetlenné a közös EU–USA-politika kialakítását. Túl ezen, egybehangolt transzatlanti cselekvési programot kell kidolgozni a közös globális kihívások kezelésére is.

A Maastrichti Szerződésben jelzettnél lényegesen nagyobb jelentőségű feladat a közös európai védelmi rendszer megalkotása.

Az „adott időben", amelyről a Szerződés szól, napjainkra egyértelműen elérkezett. Az európaiak egymás közötti, köztük és az USA között kialakult nehézségek — pl. a jugoszláviai válsággal kapcsolatban — mutatják a feladat sürgősségét. Intenzívebbé kell tehát tenni az erőfeszítéseket a közös európai védelem megteremtésére. Ennek során az európaiaknak saját biztonságuk megteremtésében a felelősség lényegesen nagyobb részét kell vállalniuk, mint eddig. Érvényes ez egyrészt a békefenntartó és újjáépítés-jellegű szerepekre, másrészt, és még nagyobb mértékben, a jövőbeni új Unió-tagállamok biztonságpolitikai státuszának kérdésére. Olyan államok közösségében, amely önmagát Unióként értelmezi, a biztonságpolitikai státusz is csak egyforma lehet. Ez a taggá válás egyik feltétele. Ha azonban az USA-tól nem csak azt várjuk el, hogy továbbra is, vállalja kötelezettségeit a szövetségi rendszer eddigi területein, hanem azt is hogy terjessze ki azokat a jövőbeni Unió tagokra, akkor a nem nukleáris területen Európának főszerepet kell vállalnia saját védelmének biztosításában.

A jövőre nézve ez azt jelenti, hogy a NATO az egyik oldalon USA és Kanada, a másik oldalon pedig a cselekvőképes egységet képező Európa közötti kiegyensúlyozott szövetséggé alakul át. Ahogy azt CLINTON elnök legutóbbi párizsi beszéde újra világossá tette, az USA nemcsak üdvözli egy önálló európai védelmi-identitás megszületését, de egyenesen követeli is azt.

Egyébként az Európa-mag létrehozására, és a német-francia együttműködés tovább növelésére tett javaslatok nem jelentik a remény feladását, hogy Nagy-Britannia elfoglalja helyét „Európa szívében" és egyúttal annak magjában. Inkább azt tükrözik, hogy meggyőződésünk: Európa határozott továbbfejlesztése segíti legjobban a Nagy-Britannia és Európa közötti viszony tisztázódását, és ez befolyásolja a legpozitívabb módon Nagy-Britannia részvételi szándékának kialakulását.

Az EU keleti irányú kiszélesítése

A felsorolt intézkedések mellett, illetve megvalósulásuk függvényében, de célként is megfogalmazva, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország (és Szlovénia) felvétele az EU-ba a 2000. év körül meg kell történjék.

MÁR AZ EU-TAGSÁG BIZTOS PERSPEKTÍVÁJA, de még inkább a belépés maga jóval alkalmasabb eszköz ezen országok politikai és gazdasági fejlődésének támogatására, mint bármely más, külső segítség. A politikai-pszichológiai előnyök mellett azonban, a jelzett időben történő belépés olyan súlyos gazdasági terhet jelentene mind a régi, mind az új tagok számára, hogy egy ilyen lépés csak különböző intézkedések kombinációja útján jöhet létre. Ehhez nemcsak az Európa-megállapodásokban már jelzett jogi konvertibilitást kell a belépő országokban megteremteni, hanem magában az Unióban is változtatásokat kell végrehajtani a politika különböző területein, így elsősorban az agrárpolitikában. Emellett azon-

ban, az egyes országok gazdaságának felzárkózása terén is, országonként más-más, de valószínűleg nagyon hosszú időtartamokra kell számítani, ami indokolttá teszi majd a „változó geometria" elvének alkalmazását. Mindenesetre a belépés eredményeként egyik oldalon sem keletkezhetnek nagyobb költségek, mint amilyenek egy esetleges későbbi belépéskor keletkeznének. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a költségek annál magasabbak lesznek, minél később történik meg a belépés.

Ezen országok befogadása fokozatosan, és az együttműködés állandó elmélyítése mellett kell végbemenjen. Ennek érdekében az alábbiakat javasoljuk:

— az Európa-Egyezményben lefektetett piaci nyitás következetes végrehajtását;

— a kereskedelem-politika egyeztetését;

— a reform országok egymás közötti szabad kereskedelmének és együttműködésének támogatását;

— a közép-kelet-európai államok részvételi lehetőségének kibővítését a közös kül- és biztonságpolitika területeire, azaz legyen mód a sokféle nemzet együttműködésére;

— a biztonságpolitikai együttműködés átalakítását;

— a társulni készülő országok bevonását a bel- és törvényhozás-politikai együttműködésbe, valamint a külföldiekkel, bevándorlókkal, menekültekkel kapcsolatos közös politika kialakításába, és az Europol tevékenységébe.

PÁRHUZAMOSAN A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI ÁLLAMOK BEVONÁSÁVAL átfogó partneri kapcsolatokat kell kialakítani Oroszország és az Unió között. Amennyire ez kívülről lehetséges, meg kell adni Oroszországnak a bizonyosságot, hogy az EU mellett a kontinens másik elismert politikai központja. Az Oroszországgal megkötött partnerségi és együttműködési megállapodás az első jelentős hozzájárulás ehhez, amit további biztonságpolitikai megegyezéseknek kell követniük a közép-kelet-európai országok EU/NYEU-ba, illetve a NATO-ba történő belépésével kapcsolatosan.

A javasolt program biztosítja a legtöbb lehetőséget arra, hogy legyőzzük az állampolgárokban az európai egyesülési folyamattal kapcsolatos bizonytalanságokat. Felelőtlenül és hozzáértően nyilatkozó értelmiségiek, néha politikusok valóságtól elrugaszkodó, politikailag veszélyes véleményétől eltérően, az állampolgárok nagy többsége igenis felismeri az európai egység szükségszerűségét. Ugyanakkor joggal vár el több demokráciát, nyilvánosságot, és mindenekelőtt több európai sikert az említett területeken. Az állampolgárok alapjában véve jól tudják, hogy a német érdekeket csak az európai kereten belül lehet érvényesíteni, és ez nemcsak hogy nem veszélyezteti a nemzetet, de éppenséggel megerősíti létében, mert jövőjét biztosítja.

BUDAI VÁR. KIRÁLYI KÁPOLNA

BIBÓ ISTVÁN — VÁLOGATÁS NÉLKÜL I.

MINDIG VOLTAK — ÉS LESZNEK — NAGY TUDÓS EGYÉNISÉGEK, akiknek a hatása alól az ember nem tud, de nem is akar szabadulni. *A magyar demokrácia válsága* című tanulmány elolvasása után feltétlenül meg akartam ismerni annak szerzőjét, BIBÓ ISTVÁNT. Végre valaki, aki tisztán, érthetően a lényegről ír, nem az elkoptatott frázisok nyelvén, nem dogmává szikkadt tételeket magyarázva, de nem is szándékos kétértelműséggel, igazi mondanivalóját a sorok közé rejtve! Hát ezt is lehet? — kérdeztem. — Vajon ki ő, aki ezt ilyen kitűnően tudja?

1945-46 fordulóját írtuk. A cikk nem sokkal előbb jelent meg és nagy visszhangot váltott ki. Azon a télen — a béke első évében — az ország népe többnyire fázott és ritkán lakott jól. Én is, bár a szerencsések közé tartoztam. 1928-as születésű lévén túl fiatal voltam ahhoz, hogy a háború ágyútölteléke legyek, de már nem eléggé gyerek, hogy ne töprengjek el a ránk zúdúlt katasztrófa okain, amelynek mélységeit azok, akik nem a saját szemükkel látták, nem a saját bőrükön tapasztalták, elképzelni sem tudják. E katasztrófa nélkül Bibó is bizonyára töretlenül folytatja a nyilvánvalóan megérdemelt jogbölcseleti vagy nemzetközi jogi katedrához vezető utat, anélkül, hogy személyesen állást foglal politikai kérdésekben. 1944-45 után nem tehette, szólnia kellett.

Ki volt ő valójában?

A háború alatt készített, de akkor kiadatlanul maradt könyve előszavának szánt írásában, alig harmincévesen így mutatkozott be:

> „... E sorok írója magyar, s hazáját forrón szereti, de nem tudja magát azonosítani azokkal az uralmi igényekkel, melyeket egyes honfitársai a környező népekkel szemben támasztanak: demokrata, s leghőbb vágya, hogy Kelet-Európa népei is a demokratikus fejlődés útjára kerüljenek: mindamellett nem átall e könyvben több ország számára monarchikus megoldást javasolni, ugyanakkor azonban elveti a leginkább javasolt monarchikus megoldást, a dunai Habsburg monarchiát. Szocialistának vallja magát és hívője a jövő osztálynélküli és kizsákmányolásmentes társadalmának, de mégis azt állítja,hogy e háború befejezése nem a szocialista berendezések egyszerre való megvalósításának pillanata kell hogy legyen, hanem mindenekelőtt a stabilitás, törvényesség és az európai módszerek uralma helyreállításának pillanata: ... nem törekvése, hogy megfeleljen azoknak a szokásos dogmatikus kereteknek, amelyekben ma az emberek gondolkodni szoktak, s így nem is számít rá, hogy egészében megnyerje akár a konzervatívok, akár a szocialisták, akár a

> nacionalisták, akár a keresztény irányzatok híveit... Katasztrofálisnak tartja, ha a közép- és kelet-európai államcsoportokat a szovjet meghódítaná, de egyáltalán nem híve egy szovjetellenes európai frontnak sem."[1]

EHHEZ FELESLEGES BÁRMIT HOZZÁFŰZNI azon túl, hogy néhány lényegtelen módosítástól eltekintve, élete alkonyán is elmondhatta volna a fentieket magáról. Felfogása nyilván nem előzmények nélkül alakult ki. Ha figyelmesen olvassuk fiatalkori munkáit, felleljük bennük a társadalmi problémák iránti fogékonyságot, a szűkebb értelemben vett jogi kérdéseken túlmutató politikai érdeklődést. Igen jellemző ebben a tekintetben barátjának, ERDEI FERENCNEK a munkásságáról írt rövid tanulmánya, mely egyértelműen elutasít mindenféle romantikus népieskedést és kimondja — Erdeivel egybehangzóan —, hogy a megoldás útja a paraszti életforma tudatos és tervszerű felszámolása. A kibontakozás szerinte nagyobb részt azokra támaszkodhat,

> „akik kiemelkedtek a parasztságból, de nem veszátik el a vele való szolidaritást, bizonyos részben pedig olyanokra, akik kiváltságosaknak születtek, de tökéletesen elveszítik a maguk osztályával való szolidaritást."[2] Önmagát minden bizonnyal az utóbbiak közé sorolta.

Jellemző volt az is, amit *Elit és szociális érzék* címmel, 1942-ben írt. A mindenkori elit feladata a társadalmi eljárások és módszerek, társadalmi problémák megoldására kialakult konvenciók, a társadalmi összeütközéseket enyhítő, az együttműködést erősítő viselkedési minták megőrzése, fejlesztése.[3] Kiváltságait annak köszönheti, hogy megfelel a társadalom vele szemben támasztott követelményeinek. Ha tevékenysége saját helyzetének védelmére szorítkozik, a társadalom egésze számára haszontalan. Az elit lelkiismereti válságán csak az segít, ha letesz azoknak a kiváltságoknak a védelméről, amelyekben maga sem hisz. A követendő történelmi példa a magyar reformkor és az 1848-as törvényhozás.

Felfogása értelmében minden kiváltság és többletjog, amelyre egy elit igényt tarthat, csak többlet-kötelezettségekkel, azok megfelelő teljesítésével igazolható.Ezt különösen a protestáns etika hangsúlyozta annak a szabálynak megfelelően, mely a Gondviseléstől kapott tálentumokkal való gondos sáfárkodást írta elő és amit Bibó a maga számára mindig irányadónak tekintett. A bekövetkezett katasztrófa tovább növelte felelősségérzetét és kötelességtudatát.

Ezt éreztem — de nemcsak én — a magyar demokrácia válságáról írott sorokban és a sorok mögött sejtett egyéniség vonásaiban. Ha nem is értettem egyet minden mondatával, nem tagadhattam, hogy mondanivalója komoly, érvelése meggyőző és a lényeget illetően igaza van. Hogy igaza lesz-e, az attól függött, hogy a „Három Nagy" tovább folytatja-e addigi együttműködését, vagy egyikük kizárólagos vadászterületévé válunk. Ez volt a magyar koalíció működésének kulcsa, mely ha elvész, mindenfajta koalíciós kormányzást lehetetlenné, és minden erre vonatkozó elméleti okfejtést

értelmetlenné tesz. Érthető, ha Bibó számára ez meg nem kérdőjelezhető premisszának számított. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság — pontosabban VOROSILOV marsall stábja — egyébként sem engedélyezte volna. Bibó azonban ennél messzebb ment:

> „...a magyar demokrácia függő kérdéseinek a megoldásával olyan kérdéseket oldunk meg, melyek nemcsak a magunkéi, hanem az egész lázbeteg Európa kérdései. Ha a demokratikus koalíció működni képes Magyarországon, akkor ez, az angolszász és szovjet-orosz stílusú demokrácia szintéziseként, gyakorlati mintául szolgálhat az Európa-szerte nehézségekkel küzdő koalíciók számára. Ezáltal, bármily nagyigényűen hangzik is, Magyarország fontos és pozitív tényezőjévé válhatik az angolszász-szovjet-orosz viszony szerencsés és biztató alakulásának..."[4]

A világot — az ismert mondás szerint — kevés bölcsességgel kormányozzák és a politika nem mindig az ésszerű, célszerű, helyes megoldásokat követi. A politológusnak azonban ilyeneket kell javasolnia, függetlenül attól, hogy a politikusok elfogadják-e azokat vagy sem. Bibó is ezt tette.

KÍVÁNCSISÁGOM BIBÓ SZEMÉLYE IRÁNT TOVÁBB NÖVEKEDETT, amikor a párizsi béketárgyalásokkal párhuzamosan megjelent a kelet-európai kis államok nyomorúságáról írott ragyogó cikksorozata. Számos előtanulmány előzte meg, hiszen — ma már tudjuk — terjedelmes részeket vett át *Az európai egyensúlyról és a békéről* c. munkájából, miután látta, 1945-öt sem követi megegyezéses béke és mindaz, amit a jó békekötés technikájáról írt, aligha talál megértésre. Kelet-Európa helyett célszerűbb lett volna Kelet-Közép-Európáról beszélnie, de ez igazán mellékes és a szóhasználat még napjainkra sem kristályosodott ki. A cikksorozat — miként egy-két írástól eltekintve Bibó minden 1945 utáni munkája — műfaját tekintve esszé, és nem szakmonográfia. Megállapításainak közérthetősége végett szükségszerűen el kellett tekintenie olyan, a szaktörténész által hiányolt tények bemutatásától, amelyek megnehezítették volna a történeti folyamat áttekintését anélkül, hogy annak lényegén változtattak volna. Magyarország, Lengyelország és Csehország sorsát bizonyára sokan azóta is együtt — párhuzamosan — szemléljük és mindhárom ország szemszögéből döntőnek látjuk az állami élet folyamatosságának megszakadását, ami a térség területi állományát végzetesen megzavarta, és amiből a „nemzeti" hisztériák megszülettek.

Szembe kellett néznünk az új békeszerződés kilátásaival, amelyek semmivel sem igérkeztek jobbnak a negyedszázad előttinél. Bibó tudta jól, hogy a történelmi események meghatározó szereplői, a győztes nagyhatalmak nem jó pedagógusok módjára járnak el a kis államok magatartásának értékelésénél, és nem teljes pártatlansággal adnak nekik jó vagy rossz osztályzatot, hanem saját érdekeiktől függően vannak hasznos és kevésbé használható partnereik, akiket ennek megfelelően „futtatnak", vagy „ejtenek", és az érdemjegyet — képletesen szólva — többnyire beírják az osztálykönyvbe, mielőtt bárki felelésre nyitná a száját. (A *Foreign Office* pl. már 1983 májusá-

ban „leírta" Magyarországot a lehetséges partnerek közül, SZTÁLIN pedig legkésőbb 1941 decemberében határozta el, hogy Észak-Erdélyt Romániának adja.)[5] A győztes nagyhatalmak háborús megállapodásait azonban Bibó akkor még nem ismerhette és nem tudott az 1944. október 9-i CHURCHILL–Sztálin-alku számadatairól sem.[6] Határozottan leszögezte ugyan:

> „...újból és újból el kell majd mondanunk, hogy ezt a (nyilvánvalóan rossz – H. G.) békeszerződést HORTHY MIKLÓSNAK és kormányrendszerének köszönhetjük."[7],

mely messze alatta maradt annak az erkölcsi, politikai és jogi követelményszintnek, amit Bibó feltétlenül szükségesnek tartott és az elittel kapcsolatban előzőleg már megfogalmazott: „Szomorú látvány... az olyan elit, mely nem ura sorsának".[8] A Horthy-rendszer magát hosszú időn át vágyálmokban ringató, majd tanácstalanul, fejveszetten menekülő vezető rétege bizony szomorú látványt nyújtott, és nem teljesítette a minden elittel szemben támasztott legfőbb követelményt: a vezetésre való alkalmasság igazolását. Az elit 1944. március 19-én, majd 1944. október 15-én teljességgel csődöt mondott.

A békeszerződéssel kapcsolatban Bibó a közvélemény által felvetett más kérdésekre is kereste a választ.

> „Ki a felelős a magyar békeszerződés tekintetében a legutóbbi fél esztendő folyamán (NAGY FERENCÉK moszkvai útja utáni időszakról van szó. H. G.) beállott kedvezőtlen fordulatért?"

Ma már nem hisszük, hogy a kérdéses időben fordulat ment volna végbe, a körülmények korábban sem voltak számunkra kedvezőek. Bibó a felelősséget azzal hárítja el, hogy:

> „a demokratikus Magyarország bármiféle lépését vagy mulasztását eleve jelentéktelenné teszi az ország politikai jelentőségének az az összezsugorodása, amely miatt kérdéseinek és kívánságainak súlyt adni nem tudott".[9]
>
> A békeszerződés rosszasága és a demokratizálódás készsége... valóban összefüggenek, de pontosan fordítva: a magyar demokratizmus hiányosságai nem igazolják a rossz békeszerződést, ellenben a rossz, a demokrácia elveit megcsúfoló békszerződés volt az egyik lényeges tényezője annak, hogy Magyarország demokratizálódása a történelem folyamán a kelleténél is jobban elakadt.[10]

NOHA ODA KONKLUDÁL, hogy „a békeszerződést megérdemeltük", érvelése nem a „bűnös nemzet" gondolatmenetének vonalán mozog, hanem mondanivalójának lényege, hogy a demokratikus fejlődés érdekében egy újabb, ugyancsak rossz békeszerződést is el kell tudnunk viselni.

Nem minden tanulmánya jutott kezembe a *Válasz*ban megjelentek közül. Tollát továbbra is az a — sajnos, tévesnek bizonyult — feltételezés vezette, hogy 1945-ben megnyílt a lehetőség a magyar társadalom szabad és demokratikus fejlődése előtt, amelyet feltétlenül meg kell ragadnunk. Azt hitte, nem hiányoznak ennek külső, nemzetközi feltételei, bár kétségei egyre erősödtek:

„... a magyar politikai fejlődés az addiginál nagyobb mértékben vált a világpolitikai események és ellentétek függvényévé..., ...igen sok olyan dolog van, amelyeknek bekövetkezte nem a hazai fejlődéstől, hanem a világpolititikai folyamatoktól, változásoktól vagy állandósulásoktól függ..., ...a legutóbi időben azonban a világpolitikai hatások oly erővel érvényesültek, hogy azokkal szemben a hazai szükségletek vonalán mozgó erők gyengéknek bizonyultak."[11]

MAKACS KÖVETKEZETESSÉGGEL TÉRT VISSZA MINDUNTALAN a koalíció megerősítésének és a polarizálódás elkerülésének szükségességéhez. Rettenetesen nehéz lett volna tudomásul vennie, hogy az 1945-ös lehetőség az ország demokratikus átalakulására megtévesztő látszat volt csupán. Amíg egyetlen szalmaszálnyi reménysége volt, abba kapaszkodott, és magyarázta — látszólag rendíthetetlen optimizmussal — a demokrácia megszilárdításának feltételeit. A Nemzeti Parasztpárt vezetése a közigazgatási kérdések szakértőjeként foglalkoztatta. Tanulmányai annak felfogásához álltak közel, de Bibó nem volt pártember, aki a vezetés szája íze szerint fogalmazott volna. A Parasztpárt maga is végletesen polarizálódott, a jobbágyszárny vezetőjének tekintett KOVÁCS IMRE kilépett a pártból, míg balszárnyának vezetői tulajdonképpen kommunisták voltak. (Erdei már 1944 végén, Debrecenben felvételét kérte a kommunista pártba, de ezt a kommunisták nem tartották célszerűnek nyilvánosságra hozni.) Bibó — ILLYÉS GYULÁVAL együtt — a párt centrumához tartozónak tekintette magát, és bár személyes kapcsolata Erdeivel nem szakadt meg, Erdei „politikája szempontjából nem tekintette partnernek" őt.[12] A különböző irányzatokat nehéz, sőt tán lehetetlen közös nevezőre hozni, de ami Bibót illeti, következetesen azt az álláspontot vallotta, hogy a magyar társadalmat és benne annak akkor még legnagyobb rétegét, a parasztságot radikális reformok útján polgárrá, az országot demokratikus jogállammá kell tenni — a kommunistákkal együttműködve, mert az egyrészt a nemzetközi körülményekből kvöetkezik, másrészt szükséges ahhoz, hogy az átalakulás ne rekedjen meg félúton, a vagyonos rétegek érdekeinek szolgálatában. Hogy milyen belső meggyőződéssel és mennyi szívósággal ragaszkodott a népi írók mozgalmához, azt többek között az az aprólékos gond bizonyítja, amellyel harminc évvel később a mozgalomról írott könyv adatait igazította helyre vagy egészítette ki.[13] A mozgalommal való kapcsolat egész életére szóló elkötelezettség maradt számára.

Az átalakulás útja azonban egyre kevésbé volt járható. Olyan játékot kellett játszanunk, amelynek szabályait — hála a nagyhatalmak diszkrét magatartásának — nem ismerhettük. Bibó nem tételezte fel, hogy a koalíciós partnerek egyike cinkelt lapokkal játszik (az ún. köztársaságellenes összeesküvésre gondolok, mely az első volt a koncepciós perek hosszú sorában), és azt sem, hogy néhány tartalék ütőkártyát — kékszínű szavazólapokat — őriz a mandzsettájában. Bibó 1947 nyarán „kínosan tiszta" választásokat követelt, a kommu-

nisták azonban a hírhedt „kékcédulás" választásokkal lepték meg, elvéve kedvét, hogy a koalíciós kormányzásról írjon.

Az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* címet viselő történelmi visszapillantás NÉMETH LÁSZÓ kérdését, a „Hol veszett el a magyar a magyarban?"-t egyrészt pontosította, másrészt a választ nem írói pályák és életművek töréseiből olvasta ki, hanem — a *Kisebbségben* gondolatmenetét folytatva — az 1867-es kiegyezés általt teremtett közjogi helyzet ellentmondásaiból. Amit erről mond, telitalálat. Addig is tudtuk, hogy a kiegyezés a magyarság számára csapda volt, de Bibó fejtegetéseiből pontosan kirajzolódik, hogy mennyiben és miért volt az.

> „Ötven éven keresztül a politikai bölcsesség abban merült ki Ausztriában és Magyarországon, hogyan lehet olyan intézkedéseket találni, amelyek Ausztria és az uralkodóház felé a kiegyezés szigorú tiszteletben tartásának, Magyarország felé pedig a kiegyezést túlhaladó, eget rengető nemzeti vívmánynak lehet feltüntetni. Az egész helyzet a vezető rétegek politikai értelmességének fokozatos romlását idézte elő, a nép politikai értelmességének visszafejlesztéséről pedig gondoskodott a magyar politika ekkor kibontakozó és állandósuló legdemoralizálóbb jelensége, a választások megrontása."[14]

DE VOLT-E A KIEGYEZÉSNEK ALTERNATÍVÁJA? Mi történik, ha DEÁK és ANDRÁSSY nem köti meg a kiegyezést, melynek 1867-ben inkább előnyeit, mint hátrányait látták, és aminek mérlege csak a századforduló után vált negatívvá? KOSSUTH Duna-konföderációs terve mikor és mennyiben volt realitás? 1867 nem azért lett végzetes, mert kezdettől fogva, szőröstül-bőröstül rossz volt, hanem azért, mert nem volt „továbbfejleszthető"! Miután semmilyen irányban sem lehetett továbblépni belőle, zsákutcának bizonyult, és a közjogi keret zsákutcája elrekesztette a társadalom fejlődését is.

A torzulás — nem annyira az alkatban, mint inkább a politikai gondolkodásban — nagyon is valóságos volt. Jogi formulákat kergetett, tekintet nélkül azok realitásokat tükröző, valós tartalmára. A jog nem nélkülözheti a fikciókat, de végzetes következményekkel jár, ha a fikciók domináns szerephez jutnak benne.

Bibó azt is meggyőzően mutatja be, miként konzerválódott a kiegyezés mentalitása 1918-19 után. Az ellenforradalom politikai programját éppúgy nem lehetett demokratikus irányban továbbfejleszteni, mint ahogy a kiegyezést sem. E korszak csapdája — teszem én hozzá — a trianoni békeszerződés. Ha csak a nemzetiségi területek elcsatolásáról lett volna szó, leválásukat akár sikerként is elkönyvelhettük volna (megszabadultunk egy, az adott körülmények között megoldhatatlan problémától), de a hárommillió magyar elcsatolása minden ilyen állásfoglalást lehetetlenné tett.

> „A trianoni békeszerződés félrevezető tanulsága okozta, hogy sem a magyar közvélemény, sem a hivatalos külpolitika nem volt képes határozott választóvonalat húzni az etnikai alapon követelt revízió és az ezeréves határokat visszakövetelő irrendenta között"

— írja Bibó, de a kép teljességéhez hozzátartozik az is, hogy a trianoni határok nyilvánvaló etnikai igazságtalanságait éppúgy nem lehetett korrigálni, mint amennyire kilátástalan volt a történelmi Magyarország helyreállítása. A magyar közvélemény két ábránd között választhatott.

> „...egy hamis konstrukció, akármilyen területen épül is ki, ha egyszer.... ...beépül az illető közösség szerkezetébe, akkor ebben megindít egy fordított kiválasztást"

— mondja, ismét Németh Lászlóra hivatkozva. Ez a fordított, természetellenes kiválasztás azonban — teszek újabb ellenvetést — nem 1867-tel kezdődött. 1848 előzményeivel foglalkozva kellett megtapasztalnom, hogy fogalmam sincs róla, kikkel kormányozta METTERNICH Magyarországot! Az ő rendszere a valóban tehetséges emberekkel nem tudott mit kezdeni, a középszerűeket, vagy éppenséggel a gyengébbeket lényegesen jobban használhatta. Ha véletlenül tehetség került a kormányzat gépezetébe, azt sürgősen elkoptatta, mert középszerűségét jobban használhatta, mint a tehetségét. SZÉCHENYI felőrlődött abban, hogy ezt a nyilvánvaló ellentmondást próbálta áthidalni. Az eltorzult alkatról szóló cikkében fogalmazta meg Bibó híres, talán legtöbbet idézett mondatát:

> „Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk,hogy a politikában hazudni nem lehet. Pontosabban: lehet ittott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai programot felépíteni."[15]

Ez nyilvánvalóan nem azt jelenti, hgoy a politikusok nem szoktak hazudni, hanem azt, hogy a hazugság előbb-utóbb megbosszulja magát, vagy — ahogy 1942-ben mondja:

> „minden eltérés a valóság és az elvek, a valóságos célok és a jelszavak közt idővel feltétlenül válsághoz és töréshez vezet".[16]

A HAZUGSÁGOK ÉS A HAMIS KONSTRUKCIÓK SORA NEM ÉRT VÉGET. 1945-ös tanulmányában még megszállóknak nevezte a szovjet hadsereg katonáit, de később ezt már sem ő, sem más nem tehette meg. Felszabadulásnak kellett nevezni azt, ami egy új szolgaság kezdetének bizonyult, demokráciának azt, ami mindinkább egy totális diktatúra képét öltötte magára. Ismét nem lehetett nevükön nevezni a dolgokat és nem véletlenül folytatódott — szembeszökő módon — a már említett fordított kiválasztás. Bibó elhallgatott, de előbb még közzétette a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című, talán legismertebb tanulmányát. Miután később került a kezembe — a *Válasz*hoz egyre nehezebb volt hozzájutni —, utóbb szólok róla.

Azt viszont most kell megemlítenem, hogy a *Bibó-Emlékkönyv* 1945-48-ban már felnőttkorú szerzői közül milyen sokan nem ismerték őt akkor, amikor még írhatott és szerepelhetett. Van, aki bevallja, hogy először talán 1959-ben hallotta a nevét, és az sem titok, egyikük-másikuk elől a marxizmus takarta el Bibó munkásságát.

„S hogy mit akartam a marxizmustól? Mindent. Megváltást, tartalmat és jogot az élethez."[17]

Az ilyen beállítottság a nem marxista gondolatokat egyszerűen képtelen tudomásul venni.

Hogy mi, akik olvastuk írásait és akikre hatottak, sokan voltunk-e vagy kevesen, nem tudom. Olyan korszakba léptünk, amelyben nem volt tanácsos másokkal nyilvánosan vitázni, politikai vélemények közlését levelekre bízni, mert népellenes szervezkedés ürügyén könnyen rács mögött találhattuk magunkat. Egyre inkább visszahúzódtunk, ki-ki a maga csigaházába, és akinek volt véleménye, bölcsen megtartotta magának.

BIBÓ ISTVÁN EKKOR MÁR — ÉS MÉG RÖVID IDEIG — a Szegedi Tudományegegyem Jogi Karának tanára volt. Elsőéves jogászként nem kellett volna előadásait hallgatnom — az *Államtan a politikai rendszerek történetével* az akkor hatályos tanrend szerint másodéves tárgy volt —, de az általa meghirdetett *Szabadság, képviselet, önkormányzat* című „speckoll"-t mégis felvettem az indexembe.

Várakozásaimban nem is csalódtam. Előadásai olyanok voltak, mint egy izgalmas felfedező út, természetesen térkép nélkül, de jó iránytűvel és a csillagok járásának biztos ismeretében. Hajlottan járkált a padsorok előtt, fel s alá, az akkori gyatra fűtés miatt többnyire télikabátban, s a sárcipőt is rendszerint elfelejtette levenni a lábáról. Talán négyen-öten hallgattuk.

Hogy miről beszélt? Azt hiszem, az elsők egyikeként hallottam elemzését a holland himnusz szövegéről, amit negyed századdal később — negyedik kitérőként — *Az európai társadalomfejlődés értelme* című munkájába is felvett. Akkor — emlékezetem szerint — a nemzetalakulás folyamata volt a kiindulópont, és az a kérdés, hogy a hollandusok miért és hogyan váltak ki a Német-Római Birodalomból. Az óra vége nem zárta le a problémát, mert annak buktatói továbbra is foglalkoztattak bennünket. Példákat, analógiákat kerestünk, amelyek igazolják, vagy cáfolják a hallottakat, és vártuk a következő, intellektuális kalandnak igérkező előadást, mely bizony gyakran elmaradt. Bibó egyre ritkábban tartott speciálkollégiumot. Az ok sem volt titok. Az ún. *fordulat évé*t éltük, körülötte — miként körülöttünk is — egyre fogyott a levegő. Indexemet *pro absente* már a dékán írta alá. A kontraszelekció Bibót is elsodorta.

A nagy egyéniség rövid idő során is maradandó hatást gyakorol és példaképpé válik. A jó oktató tulajdonságait, munkamódszerét Bibótól próbáltam ellesni. Az igazi feladat nem ismeretek közvetítése, hanem az érdeklődés felkeltése másokban a problémák sokoldalú megvilágítása iránt, hogy minél alaposabban elmélyedjenek annak anyagában, és egyre finomabb bonckés alá helyezzék annak összetevőit. Nem tudom Bibót gyakorlati politikusként elképzelni, amint miniszteri tárcák vagy államtitkári posztok elosztásáról alkudozik más pártok képviselőivel, amint ígér és fenyegetőzik, saját embereit előre tolja, míg mások ellen intrikál. Még feltétlezni is képte-

lenség! Ugyanakkor nem találkoztam senkivel, aki nálánál alkalmasabb lett volna arra, hogy jogásznemzedékek sorát oktassa és nevelje. Nemcsak arra tanította volna őket, hogy a jog a mindenkori legerősebb hatalom parancsa, hanem arra is, hogy mitől és miért helyes ez a jog — ha valóban az! —, s ha nem az, akkor nem is jog, hanem a zsarnokság eszköze. Szavainak magatartása adott volna aranyfedezetet. Pótolhatatlan veszteség, hogy 1948 után nem jelenhettek meg tanulmányai, de még nagyobb kár, hogy nem taníthatott. Nagy, iskolateremtő egyéniségként kutatók egész nemzedékét indíthatta volna tudományos pályára, ellátva őket bőséges útravalóval. Valamiféle alkut persze köthetett volna a hatalommal, hiszen felajánlották néki a kevésbé „rázós" munkajog oktatását, de ő azt elhárította magától, jelezve, hogy kompromisszum-készségének határai vannak és alapvető elméleti, jogpolitikai kérdésekben engedményekre. Ezzel vált igazán példaképpé.

Mondom ezt annak ellenére, hogy utóbb más professzor szárnyai alá kerültem, aki ugyancsak különbözött Bibótól, és akitől megtanultam, miként kell összegezni, ami vizsgálódásainkból leszűrhető, és mennyit célszerű ebből közzétenni. Vagyis: „túlélési stratégiát", aminek elsajátítására az akkori viszonyok között igen nagy szükség volt. Kolozsvárról tért vissza Szegedre, és a kolozsvári egyetemen egyszer már végigélte azt a folyamatot, amely nálunk még csak a kezdeténél tartott. Épp ezért sikeresen alkalmazkodott hozzá. Fiatalos hévvel néha úgy véltem, több engedményt tett a hatalomnak, mint amennyi feltétlenül szükséges lett volna, de emberi tartását, tudományos igényességét mindvégig megőrizte.

BIBÓVAL LEGKÖZELEBB MÁR VÉGZETT JOGÁSZKÉNT, a pesti Egyetemi Könyvtárban találkoztam. Közös barátunk közvetítésével néhány nemzetközi jogi tanulmány különnyomatát vásároltam meg tőle. Tudtuk, hogy nehéz anyagi helyzetben van, de a mienk sem volt rózsás. HORVÁTH BARNÁNAK *A jogelmélet vázlata* című munkáját szerettem volna megvenni, amellyel joghallgató koromban nehezen birkóztam, de addigra — azt hittem — felkészültem rá. „Valóban nem könnyű olvasmány — mondta Bibó — de nekem is kedves könyvem. Csak akkor válok meg tőle, ha még nehezebb helyzetbe jutok."

Szerencsére nem került rá sor, és a következő találkozás oka egészen más volt. Az Állam- és Jogtudományi Intézet forradalmi bizottságának nevében és megbízásából 1956. október 28-án felkértük az intézet vezetésére. Őszinte örömünkre a felkérést elfogadta. Elméleti vagy politikai kérdésekről nem volt szó közöttünk, hiszen minden perc drágának tűnt. Az idő tájt — október 27. és 29. között — vetette papírra egyik legjelentősebb írását: a marxizmusnak a hallgatás hosszú évei során megérlelt kritikáját fogalmazta meg példás tömörséggel. (Több mint huszonöt évig kellett várni arra, hogy a *Fogalmazvány* 1983-ban, — persze külföldön — nyomtatásban megjelenjen és még hét esztendőt, hogy *Elvi tisztázás*-ként idehaza is kiadják.) A hallgatás évei azokat a bizonyos ötvenes éveket jelentették, a

Rákosi-diktatúra időszakát, amelynek során „Sztálin legjobb magyar tanítványa" elsorvasztotta mindazokat a hajtásokat, amelyekből a magyar demokrácia kifejlődhetett volna. Az 1945-ben megnyílni látszó lehetőség elveszett, a régi bilincsek helyett újakat, a régieknél jóval nehezebbeket kaptunk. Bibónak a Horthy-rendszerről alkotott ítélete aligha enyhült, de most már kiegészült a kommunista ideológia és a kommunista politikai gyakorlat nem kevésbé szigorú bírálatával. El kellett mondania mindazt, amit az emberi önérzetet mélyen sértő, az önfegyelmet ugyancsak próbára tevő „ideológiai konferenciákon" (a mai fiatalok számára ismeretlen fogalom!) nem mondhatott el, ahol a marxista inkvizítorok, „az ideológiai mindentudás megszállottjai", előtt az egyetemek, könyvtárak, kutatóintézetek dolgozóinak igazolniuk kellett, hogy eretnek gondolatok véletlenül sem fertőzték meg agyukat. El kellett mondania, hogy tőle telhetően megakadályozza a rákosista szörnyűségek megismétlődését.

Az *Elvi tisztázás* megfogalmazásának időpontja kivételes pillanat volt, amikor — ahogyan Bibó rögzítette:

> „a társadalom és az állam elméleti igazságait, amelyeket tegnap reménytelen és szőrszálhasogató vitákban sem lehetett az ideológiai mindentudás megszállottjaival megértetni, ma szinte magától értetődően, hosszadalmas indokolás nélkül ki lehet mondani. Néhány ilyen igazság..."[18]

ÖNKÉNTELENÜL AZ *AMERIKAI FÜGGETLENSÉGI NYILATKOZAT* híres sorára kell gondolnunk: „*We hold these trouths to be self-evident...*" Vagyis: az alábbi igazságokat magától értetődőnek tartjuk, nyilvánvalóak, indoklásra, bizonyításra nem szorulnak. Ezeket az igazságokat Bibó a marxizmus kritikájaként fejti ki és fogalmazza meg.

> „A sztálinizmus elítélése magában teljesen elégtelen. Nem megyünk semmire, ha a gondolkodónak teljesen szűk és önállótlan Sztálin eszmevilágát elítéljük, de MARX és LENIN csalhatatlanságát fenn akarjuk tartani és egy új kibontakozás alapjául elfogadtatni. Igaz, Lenin elborzadt volna azon, amit Sztálin csinált és Marx elborzadt volna azon, amit Lenin csinált, mindamellett a leninizmus és a Lenin által a párt képében felállított kiváltságos és machiavellista erőszakszervezet logikus következménye az osztályharc és a forradalmi erőszak ama öncélú kultuszának, mely a marxizmus lényege...
>
> A marxizmus-leninizmus filozófiája... a legrosszabbféle idealizmus egy válfaja azé, mely a valóságot csak annyiban veszi tudomásul, amennyiben az sémáiba belefér... A történelmi materializmus, mely a termelési módot minden történelmi fejlődés döntő meghatározójának tartja, az egyik legfőbb tényezője a marxista-leninista szemlélet teljes beszűkülésének... Semmi sem igazolja, hogy a termelés miként döntőbb meghatározó volna, mint más technikák, pl. a haditechnika vagy a társadalomszervezési technika, nem beszélve olyan lélektani vagy társadalomelméleti motívumokról, amilyenek a hatalomvány, a dicsőségvágy, a szabadság vagy olyan komplikáltabb tényezőkről, mint a vallás, a jogrendszer vagy alkotmányszervezet, melyek a történelem folyamán a legkülönbözőbb variációkban válnak hol itt, hol ott döntő tényezőkké... A marxizmus-leninizmus

által meghirdetett politikai és társadalmi harc végső célkitűzése a szabadság, az ember felszabadítása a természet, a munka és a társadalmi elnyomás szolgasága alól. Ennek érvényességéhez... továbbra sem fér semmi kétség. Kétségessé... az eszméknek az a rendszere vált, melyet e cél köré a marxizmus-leninizmus épített, másrészt az eszközöknek az a rendszere, melyeket az eszmék alapján kiépített... A sztálinizmus politikai eszközei lényegükben nem különböztek a fasizmuséitól. Az erőszak és annak minden megnyilvánulási formája... semmilyen vonatkozásban sem lehet öncél és önérték... a forradalom sem lehet ilyen módon öncél és ha állandóvá válik, önmaga értelmét semmisíti meg... Az a tétel, hogy a történelem osztályharcok története, csak egy puszta szentencia, mely éppen annyit ér, mint az ellenkezője, hogy ti. a történelem kompromisszumok története: mind a kettőre végtelen sorban találhatunk példákat, s ettől egyik sem lesz igazabb a másiknál... A proletárdiktatúra programja az egyik legvészesebb marxi örökség... A zsarnokság egy és oszthatatlan s ha egyzser a zsarnokság eszközei kiépültek, akkor azok óhatatlanul az egész lakosságot terrorizálják... hogy az egypárt szükségszerű ott, ahol az osztályok megszűnnek üres séma, mert egyáltalán nem igaz, hogy minden párt csak valamely osztálynak felelt és felelhet meg..."

Így folytatja az *Elvi tisztázás* II. részében:

„Az állam nem merő erőszakszervezet a modern európai állam pedig csak egészen kis részben az... Négy évtizedes marxista-leninista-sztálinista gyakorlatnak sikerült... a háromezer éves kultúrfejlődést megfordítani és az államot ismét az emberséget, az adott szót, kölcsönösséget nem ismerő dúvaddá tenni. A legsürgősebb feladat ennek a dúvad államnak minden megnyilvánulását felszámolni... A szabadság... abszolút érték... mind teljesebbé tétele és technikai intézményekben való megerősítése az európai társadalom és államfejlődés legbelsőbb tartalma és legnagyobb eredménye... A magántulajdon, mint minden emberi rendelkezési lehetőség, lehet a szabadság formája és lehet az elnyomás és a kizsákmányolás eszköze... A kapitalizmus nem a legfőbb és egyetlen ellensége a modern társadalomfejlődésnek, hanem csupán annyiban az, amennyiben zsarnokságra, elnyomásra és kizsákmányolásra ad lehetőséget. Az elnyomás legveszélyesebb formája azonban nem gazdasági, hanem politikai... a politikai zsarnokság magában foglalja a gazdaságit is... a termelőerők köztulajdonba vétele... nem a jövő tökéletes társadalmának szükségszerű formája, hanem az ember gazdasági felszabadításának egyik, de nem egyetlen formája, melyet ha kizárólagos formaként erőltetnek, könnyen és gyorsan zsarnokságba megy át... Minden alkotás és minden erkölcs eredendően individualista, mert csak a személyiség a hordozója és létrehívója, és eredendően közösségi, mert csak a közösség lehet a megőrzője és hitelesítője..."[19]

A KRITIKA ÉLES, HATÁROZOTT ÉS EGYÉRTELMŰ — ha úgy tetszik: „harcosan antimarxista" —, sokkal inkább, mint a jóval később papírra vetett *Az európai társadalomfejlődés értelme*, amellyel kapcsolatban a fenti, idézőjelbe tett minősítés leíródott. Az igazi kérdés az, vajon helytálló-e? A filológus fanyaloghat, amiért Bibó „szinte sohasem idéz szövegszerűen", de az, aki nem marxista elkötelezettséggel és elfogultsággal olvassa, telitalálatnak érzi, oly zseniálisan ragadta meg a tan lényegét! Hogy „nem ismerte megfele-

lően a marxizmust — mint ahogyan E. FEHÉR PÁL állította — mert állandóan keveri a személyi kultusz voluntarizmusának már akkor érezhető jeleit Marx tételeivel"?[20] Bibó érdeme éppen annak kimutatása, hogy a „személyi kultusz voluntarizmusa" (milyen szép megfogalmazása ez a brutális sztálini, maói és egyéb zsarnokságoknak!) szükségszerűen következik az osztályharc és a forradalmi erőszak tételeiből. A marxizmus mindenütt, ahol alapul vették, és ahol hivatkoztak rá, Kubától Vietnamig és KUN BÉLÁTÓL HAILÉ MARIAM MENGISZTUIG, ugyanazt a politikai gyakorlatot inspirálta, a diktatúra, az önkény és az erőszak teóriája lett, ami mégis csak fontosabb ismérv, mint az, hogy egyik vagy másik marxista szerző valamely kifejezést későbbi írásában némileg más értelemben használt, mint egy korábbiban. Ha egy erdő fájáról néhány ágat lenyesnek, attól még az erdő erdő marad.

A *Tisztázás* pontjaihoz kapcsolódó megállapítások a szerző hevét és lendületét is megmagyarázzák:

> „A marxizmus-leninizmus a bérmunkás proletár, a birtoktalan munkás abnormális helyzetét tekinti normálisnak s a birtokot tényleges munkával egyesítő rétegeket, parasztokat, kisiparosokat, kiskereskedőket, szövetkezeteket hibrid, felemás, a fejlődés alacsonyabb fokán álló képződményeknek... a proletárforradalom... legfőbb feladata, hogy az egész társadalmat a bérmunkás proletariátus embertelen helyzetének sémájára kell átalakítani, főleg pedig... a parasztságot... A bolsevizmus több kegyetlenséget fejtett ki és több vért ontott a parasztság elleni harcban, mint az ellenforradalom elleni polgárháborúban csak azért, hogy... belekényszerítse a maga sémájának a Prokrusztész-ágyába. Szegény lesajnált, forrófejű, idealista, naiv, utópista, taktika nélküli, céljaikat taktikának alárendelni nem tudó narodnyikok, eszerek, népi írók, akik mindig valami emberit akartak... A bolsevizmus legnagyobb taktikai sikereit mindig azzal aratta, hogy az ő programjaik szelét fogta vitorlájába, s mikor azután ez a szél megerősítette őket hatalmukban, akkor ezeket az útitársakat kilökte a hajóból, hajófenékre vagy víz alá nyomta: nevetségessé tette, prostituálta, bérencfeladatokra szorította."[21]

A szavak halmozása elárulja a hajdani parasztpárti ideológust s a népi írók hű társát fűtő indulatot — akinek nem egy régi barátját nyomták víz alá vagy tették politikai értelemben prostituálttá. *(folytatjuk)*

HERCZEGH GÉZA

Jegyzetek

(1) Bibó megállapításait mindvégig a Magvető Könyvkiadó által 1986-ban és 1990-ben közzétett *Válogatott tanulmányok* szövege szerint idézzük. *Bemutatkozását* közli a *Válogatott Művei* (VM.) I. 604-5. old.

(2) VM. I. 201. old.

(3) VM. I. 227. old.

(4) VM: II. 78. old.

(5) L. Juhász Gy.: *Magyarország külpolitikája 1919-1945.* Bp. Kossuth. 1988. 185., valamint Churchill, W.: *The Secound World War.* London, Cassel, 1969. Vol. 6. p. 228.

(6) Amikor — jóval később — módom nyílt az 1943-as szárszói konferencia anyagának elolvasására, döbbenten tapasztaltam a nemzetközi kérdések felvetésének és a nemzetközi szempontok figyelembevételének hiányát — hacsak Erdei „megtérése" a marxizmushoz nem minősül annak! Ennyire ne lett volna az ott összegyűlt ellenzékiek között külpolitikai szakértő? A nemzetközi problémákról sokkal kevésbé lehetett nyíltan szólni, mint a belpolitikai kérdésekről? Mindenképpen aggasztó.

(7) VM. II. 273. old.

(8) VM. I. 240. old.

(9) VM. II. 274. old.

(10) VM. II. 282. old.

(11) VM. II. 546. old.

(12) Erdeiről tudtuk, hogy valójában kommunista, ami számomra nagy csalódás és keserves lecke volt, mert a falukutató irodalomból rám a legnagyobb hatást a *Futóhomok* tette, amikor felvázolta a Három Város vállalkozó polgár-parasztságának képét, mint a követendő utat. Ezt tagadta meg 1944 után. Az ő pályafutása több tekintetben a fordítottja Bibóénak. Mindig fontos posztokat töltött be, de ami munkásságából maradandó, azt megtagadta, amit nem, az azóta elsüllyedt.

(13) L. *Levél Borbándi Gyulához.* VM. II. 297-373. old.

(14) VM. II. 591. old.

(15) VM. II. 590. old.

(16) VM. I. 236. old.

(17) *Bibó Emlékkönyv.* Bp. Századvég 1991. I. 238. old.

(18) VM. I. 141. old.

(19) VM. IV. 141-153. old.

(20) L. *Kritika* 1979. szept. 25-27. old.

(21) VM. IV. 155-156. old.

BUDAI VÁR. GÓTIKUS PALOTA REKONSTRUÁLT ERKÉLYE

FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS ÉS GAZDASÁG *

A fenntartható fejlődés helyes értelmezéséhez figyelembe kell vennünk, hogyan alakult ki ez a fogalom, szoros összefüggésben a gazdaság problémakörével.

AZ 1950-ES ÉS 1960-AS ÉVEKBEN a gazdasági haladás középpontjában a *gazdasági növekedés* állott, elsősorban a gazdasági hatékonyság gondolatkörére építve. Az 1970-es évek elejére a szegények számának jelentős növekedése a fejlődő országokban és a feltételezett „leszivárgási" hatás kudarca (mely szerint a gazdasági növekedés során nemcsak a gazdagok lesznek gazdagabbak, de az anyagi jólét leszivárgása következtében a szegények helyzete is javul) előtérbe állította a jövedelmi egyenlőtlenségek közvetlen csökkentésének méltányossági kérdését. A fejlődési paradigma a *méltányos növekedés* gondolata felé mozdult el, ahol a társadalmi (elosztási) célokat a gazdasági hatékonysággal egyenrangú, de elkülönült kérdésként kezelik. A környezeti megfontolások — éppen a kényszerítő nyilvánvalósággal megjelenő környezeti problémák kapcsán — az 1980-as évektől kezdődően kerültek előtérbe, de sok kísérlet megpróbált a teljes összefüggésrendszerből (gazdasági, társadalmi, ökológiai) kiragadott megoldási javaslatokat kidolgozni.

Mára már világos, hogy csak a teljes rendszer együttes kezelésével, az alrendszerek közötti összefüggések és kölcsönhatások megismerésével lehetséges mind elvileg, mind gyakorlatilag helytálló, átfogó elgondolásokat és intézkedéseket foganatosítani. Csakhogy éppen az összefüggéseket és kölcsönhatásokat nem ismerjük jelenleg olyan mértékig, hogy — a próba-szerencse jellegű kísérletezéseken túlmenően — szilárdabb és tartósabb alapokra építkezhetnénk.

Az úgynevezett fenntartható fejlődés tehát a teljes rendszer fenntarthatóságát jelenti és erről mondja találóan KONRAD RAISER, az Egyházak Világtanácsának főtitkára, hogy nem beszélnének fenntartható fejlődésről, nem tartanának erről nemzetközi konferenciákat és nem jelentetnének meg terjedelmes jelentéseket, tanulmányokat, ha a jelenlegi helyzet fenntartható lenne (*Kairos Europe*, 1994). Földünk egészét tekintve ugyanis jelenleg *fejlődési válság* van, miként ezt a Caracasi Jelentésben olvashatjuk: az 1989-ben Caracasban tartott jelentős szakértői tanácskozás írásos összefoglalója a jólét és haladás

* A *Magyar Szemle* és a Magyar Szemle Alapítvány rendezésében 1995. február 23-án tartott előadás alapján.

értelmezésének újrafogalmazása, tekintettel a gazdasági, társadalmi és környezeti változások új mérési módjainak és alternatív fejlődési mutatóinak kimunkálására.

Érdemes kiemelni a Jelentés néhány nagy horderejű megállapítását. Elsőként azt, hogy a jelenlegi fejlődési válság világszerte megnyilvánul és egyaránt érinti Délt és Északot, a szabadpiaci és az akkor még szocialista országokat. A válság megnyilvánulásai tehát:

1. A szegénység állandósulása és növekedése; egész embercsoportok — falusi népesség, etnikai kisebbségek, nők és gyermekek — marginalizálódása.
2. A természeti erőforrások helyrehozhatatlan tönkretétele; a mikro- és globális környezet megromlása.
3. A társadalmi konfliktusok állandósulása, amely országok és régiók közötti háborúkban, valamint polgárháborúkban mutatkozik meg.

> „A válság abban a fejlődési paradigmában gyökeredzik — írja a Jelentés — amelyik feltételezi, hogy az emberi jólét csupán a közvetlenül megtapasztalható gazdasági értékek összege. A megoldás nem lehetséges éppen annak a paradigmának az alapján, amelyik a válságot előidézte."

MELYIK EZ A PARADIGMA? — KÉRDEZHETJÜK, s a válasz: a jelenlegi közgazdaságtan tengelyének alappillérei és az ezekre épülő gazdasági gyakorlat. WILLIAM STANLEY JEVONS, a neoklasszikus közgazdaságtan megalapítója tömören megfogalmazta ennek lényegét: „a közgazdaságtan a hasznosság és az önérdek mechanizmusának tanulmányozása".

A hasznosság fogalma és a hasznosság elve a morálfilozófiából származik, melynek egyébként a Glasgowi Egyetemen ADAM SMITH, a közgazdaságtan atyja volt annak idején professzora. A hasznosságelméletek közgazdasági megjelenésében és értelmezésében rejtett előfeltevésként szerepel, hogy *csak a birtokolható anyagi javak hasznosak.* A másik közgazdasági alappillér az önérdek-követés, ill. önzés, a „tekintet nélkül másokra" elve, melynek egyre szaporodó kritikai vizsgálata nyomán már azon sem csodálkozhatunk, ha neves szakírók — mint például KENNETH LUX, mindjárt könyvének címében — *Adam Smith tévedése*-ről írnak. S mindezek következményeiről POLÁNYI KÁROLY 1986-ban mondja:

> „A 18. század elején a Mandevillei Méhek meséjében, majd a különben nemes lelkületű Adam Smith végzetes álbölcsességében született meg az a sátáni paradoxon, amely az egyén önzésétől várta az összesség gyarapodását. Ez a tétel, bár mérhetetlen anyagi bőséggel árasztotta el a világot, az erkölcstelenségnek valóságos önműködő gépezetét eresztette ki a nyugati emberiségnek."

Korunk embere azt mondja erre: nevetséges, elavult moralizálás, mert meglehet, BERZSENYI koráig igaz s érvényes volt a költői szavakkal megfogalmazott gondolat:

„...minden ország támasza, talpköve a tiszta erkölcs, mely ha megvész: Róma ledül, s rabigába görbed".

De manapság már a módosított változat érvényes:

„minden ország támasza, talpköve a tiszta *profit*, mely ha elvész, Róma ledül, s rabigába görbed".

Csakhogy a WORLDWATCH INSTITUT (Világfigyelő Intézet) évenkénti borús jelentései a világ állapotáról, vagy a már említett Caracasi Jelentés súlyos megállapításai mutatják, hogy a hasznosság és az önérdek tengelyén már nem simán, hanem egyre zötyögősebben forog a világ. Következik ebből, hogy új fejlődési paradigmára van szükség. Egy tengelyre, amelyik a fejlődési-fejlesztési folyamatot szolgálná, s amely a következő lényegi jellemzőkkel bír:

„1. Emberközpontú, azaz valóban kielégíti az alapvető emberi igényeket, beleértve azt is, hogy biztosítja a fejlesztési programok megfogalmazásában és végrehajtásában az emberek elsődleges szerepét.

2. Fenntartható, abban az értelemben, hogy társadalmilag igazságos és méltányos, valamint ökológiai szempontból szilárd.

3. Önálló, vagyis a lehető legnagyobb mértékben az illető ország saját adottságait hasznosítja."

A jelenleg uralkodó fejlődési mutatókkal és módszerekkel kapcsolatban megállapítják, hogy a gyakorlatban a pénzben kifejezett egy főre jutó GDP és más makrogazdasági mutatók váltak a fejlődés átfogó értékelésének céljává és kritériumává, s a fejlesztési politikák sikerét vagy kudarcát a GDP növekedésében elért eredményekkel mérik.

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy a vég nélkülinek feltételezett növekedés mítoszáról mondotta volt KENNETH BOULDING, a világhírű rendszerteoretikus és jeles alternatív közgazdász, hogy aki véges világunkban a végtelen növekedés lehetőségében hisz, az vagy őrült, vagy közgazdász.

Hangsúlyozzuk azonban, hogy nincs közvetlen összefüggés a pénzzel kifejezett mutatók (például a GDP) és a társadalom, valamint a környezet állapotát tükröző mutatók között.

A Caracasi Jelentés évében, 1989-ben jelent meg a Világbank jeles közgazdászteoretikusa, HERMAN E. DALY és a teológus J. B. COBB *A közjóért* című könyve (alcím: *A gazdaság átirányítása a közösség, a környezet és a fenntartható jövő felé*), amelyben tulajdonképpen alátámasztják a Jelentésben foglaltakat, és kimunkálják az elméletileg megalapozott, átfogó jóléti, az úgynevezett Fenntartható Gazdasági Jóléti Mutatót (*Index of Sustainable Economic Welfare*, ISEW).

Ide vonatkozik LESTER BROWN, *A világ helyzete* című, évenként megjelenő híres és befolyásos kiadványok főszerkesztőjének megállapítása az 1991-évi kötetben: ez „a létező legátfogóbb jóléti mutató". Nemcsak az átlagos fogyasztást veszi figyelembe, hanem az elosztást és a környezeti károsodást is. Az összetett mutatóban a

fogyasztási összetevőket korrigálják az elosztási egyenlőtlenségek, számításba veszik a nem megújítható erőforrások kimerülését, a talajerózióból és az urbanizálódásból származó termőtalaj veszteségeket, a levegő- és vízszennyeződés költségeit stb. Beépítik a mutatóba az ún. hosszú távú környezeti károkat is, figyelembe véve a nagyléptékű negatív változásokat, mint pl. a globális felmelegedés és az ózonréteg károsodása.

Van-e remény a gyökeres váltásra, az új paradigma alapján szerveződő, emberközpontú és emberséges, valóban harmónikus és fenntartható világrendszer megvalósítására, a látomás valóra váltására? Elvileg a válaszunk természetesen: igen. Csakhogy figyelmezzünk SHAKESPEARE szavaira:

> „Ha cselekedni ugyanolyan könnyű lenne, mint tudni, hogy mit volna jó cselekedni, a kápolnákból templomok lettek volna és szegény emberek kunyhóiból hercegek palotái" (*A velencei kalmár*, 1. felv., 2. szín).

GYÖKERES ÉS GYORS MÓDOSULÁSRA, vagyis gazdasági gyakorlattá is átváltható, új fejlődési paradigmára épülő közgazdaságtanra egyelőre nem számíthatunk. Ennek magyarázata a BRIAN ARTHUR által feltárt törvényszerűségben rejlik. Szerinte míg egy általános értelemben vett „technológia" (műszaki, gazdasági vagy akár társadalmi) növekvő hozadékkal működik, addig azt egy új technológia nem tudja kiszorítani, illetve felváltani, még akkor sem, ha az új bizonyíthatóan jobb. Más szóval: hiába jönne létre működőképes részletességgel a jólétet és haladást helyesen értelmező alternatív közgazdaságtan, ez gyakorlatilag nem tudná a jelenlegi standard ökonómiát — mert egyelőre még növekvő anyagi hozadékát észlelik — kiszorítani, felváltani.

Másrészt azonban maradéktalanul igaza van ERICH FROMM-nak, aki a nemrég magyarul is megjelent híres könyvében (*Birtokolni vagy létezni?*) súlyos megállapítást tesz:

> „a történelemben először függ az emberiség fizikai túlélése az egyén gyökeres lelki megváltozásától".

De a változás — folytatja Fromm:

> „csak olyan mértékben lehetséges, amennyiben olyan drasztikus gazdasági és társadalmi változások lépnek fel, melyek megadják az esélyt a változásra, valamint a változás eléréséhez szükséges bátorságot és képzelőerőt is. Ámde mégis, szinte hihetetlen tény, hogy ez ideig semmilyen komoly erőfeszítés nem történt a bejelentett sorsunk elhárítása érdekében. A magánéletben csak egy őrült maradna tétlen teljes egzisztenciájának fenyegetettségében, a közjóért felelősek ezzel szemben gyakorlatilag semmit sem tesznek, és azok, akik megbízták őket, rájuk hagyják ezt."

Miért van azonban, hogy még az idejében eszmélők is az OVIDIUS által megfogalmazott magatartási mintát követik: *video meliora proboque, deteriora sequor*, vagyis: látom a jobbat és helyeslem, mégis a rosszabbat követem.

Fromm — másokkal egyetemben — az önzésben s a „perspektíva vastörvényének" való megfelelésünkben látja a magyarázatot. A „perspektíva vastörvénye" — Kenneth Boulding találó elnevezése szerint — a hozzánk közeli dolgokat nagynak, a távolabbiakat pedig kicsinynek láttatja, s lényegében ezt fogalmazza meg Fromm is, mondván:

> „önfenntartási ösztönünk elhalásának egy további oka abban látható, hogy a meghozandó életmódbeli változások olyan drasztikusak lennének, hogy az ember ezért előnyben részesíti a jövőbeli katasztrófát a most meghozandó áldozatokkal szemben."

Tehát világméretekben működik az egyre több és egyre károsabb jelenségeket előállító rendszer, amelyik legjobb esetben is csak részlegesen tudja ezeket a nemkívánatos jelenségeket ellensúlyozni vagy kiegyenlíteni, azaz mindig több káros jelenséget produkál, mint amennyit el tud hárítani. Mivel világméretű és gyökeres változásra a jaj-próféták egyre inkább teljesülni látszó jóslatai ellenére sem számíthatunk, fölmerül a kérdés: a teljes rendszer gazdasági alrendszerét tekintve — amelyik természetesen hatással van a többi alrendszerre is — milyen jobbítási lehetőségeink vannak?

A GAZDASÁG JOBBÍTÁSA

ISMÉT HANGSÚLYOZNI KELL, hogy új paradigmán nyugvó, gyökeres rendszerváltozásra belátható időn belül nincs remény, ezért csak *a jelenlegi rendszer jobbításáról beszélhetünk,* és ezt a kérdést világítjuk meg először a gazdasági és pénzügyi világrendszer szempontjából, majd közép-kelet-európai régiónkon belül, természetesen hazánk vetületében is.

1994-ben volt a jelenlegi gazdasági és pénzügyi világrendszert és intézményeit, a Nemzetközi Valuta Alapot, a Világbankot létrehozó Bretton Woods-i konferencia ötvenedik évfordulója. Ebből az alkalomból a világ minden részén rámutattak a társadalmi mozgalmak, az egyházak, a szakszervezetek és a civil társadalom más szervezetei, sőt még az ENSZ is az emberi fejlődésről szóló 1994-évi jelentésében azokra a katasztrófális hatásokra, amelyeket a világ jelenlegi gazdasági és pénzügyi rendszere az emberekre és természetre gyakorol.

Ezért rangos intézmények, többek között az ENSZ Fejlesztési Program (UNDP), az Európai Bizottság, az Európa Parlament javaslatokat dolgoztak ki új nemzetközi pénzügyi és gazdasági rendszer létrehozására. Az Európa Parlament adott helyet 1994 júniusában annak a nemzetközi tanácskozásnak, amely széles szakértői, érdekképviseleti és szervezeti részvétellel az Európai Unió felelősségét és lehetőségeit vitatta meg a fenntartható fejlődést és a társadalmi kohéziót szem előtt tartó új nemzetközi pénzügyi rendszer létrehozására, illetve a jelenlegi reformálására, jobbítására.

KÜLÖNFÉLE JELENTŐS SZERVEZETEK KÉPVISELŐI — például az Egyházak Világtanácsának főtitkára, a 116 országból 400 közszolgálati szakszervezetet tömörítő egyesülés megbízottja, az Európa Parlament képviselői, és többen mások számos kérdést fölvetettek, többek között, hogy milyen módon lehet demokratizálni a jelenlegi rendszeren belül a Bretton Woods-i intézményeket, hogyan lehet a túlságosan eladósodott országok gazdasági, szociális és környezeti szempontból egyaránt pusztító hatású adósság-válságát megoldani?

Érdemes megjegyezni, hogy e tekintetben SOROS GYÖRGY is hasonló véleményen van, miként ez egy vele készült interjúból is egyértelműen kitűnik (*Népszabadság*, 1995. május 6.):

> „A nemzetközi közösségnek át kell tekintenie a helyzetet, és új intézményt kell létrehoznia, amelyik az eladósodott országok adósságfelújítását segítené elő. Kedvezőbb feltételekkel, alacsonyabb kamatokkal nyújtana hiteleket. Mindenképpen megoldást kell találni, nem csak Magyarország részére, bár alighanem Magyarország van a legrosszabb helyzetben a nemzeti jövedelemhez mért adósságállomány nagysága miatt — legalábbis azok közül az országok közül, amelyek törlesztik hiteleiket. Ezt azért is ki kell mondani, mert az emberek nehezen viselik el a terheket."

Az egyes témák tárgyalása során heves vitákkal is tarkított tanácskozást azonban — melynek teljes anyaga a Kairos Europe kiadásában jelent meg nemrég — a jelenlegi helyzet szigorú kritikája, és a radikális átalakításra vagy a halaszthatatlan jobbításra vonatkozó javaslatok jellemezték.

Többen is megállapították, hogy a Bretton Woods-i egyezmény aláírása óta eltelt ötven év alatt az egyezmény alapvető céljait, nevezetesen a stabil világgazdaságot és fejlődést, valamint az általános jólétet nem sikerült elérni, sőt a Bretton Woods-i intézmények egyre inkább a gazdasági és pénzügyi hatalommal rendelkező országok érdekeinek szolgálatatában működnek.

Az Európai Bizottság keretében tudományos és technológiai előrejelzésekkel foglalkozó szervezet, az ún. FAST-program igazgatója szerint 2020-ra a világ népessége 8 milliárd lesz, és a jelenlegi tudományos/technológiai politikák a legfejlettebb országok érdekeit szolgálják, noha 8 milliárd ember alapvető érdekeinek szolgálatában kellene állniuk. Ugyancsak ő javasolja, hogy az IMF-et, a Világbankot és a Világkereskedelmi Szervezetet (WTO) vonják össze egyetlen szervezetté, célszerűen a Társadalmi Fejlődés Világszervezetévé.

Egy másik szakértő a Nobel-díjas JAN TINBERGENT idézte, aki kimutatta, hogy a fejlett országok által nyújtott jelenlegi támogatással, s ez nemzeti jövedelmük 0,35%-a, a fejlődő országok 908 év múlva érnék el a fejlett országok egy főre jutó jövedelmét; 29,9%-os támogatással is 420 évet kellene erre várniuk.

A közép-kelet-európai régió részéről a tanácskozás egyetlen aktív résztvevője a lengyel DANUTA MITREGA közgazdász volt, aki

viszont KENNETH GALBRAITH professzor egyik legutóbbi publikációjára hivatkozott:

> „A kelet-európai országoknak olyan modellt ajánlunk, melyet saját országainkban sohasem fogadnánk el."

Ugyanitt mondja Mitrega:

> „Nagy munkanélküliség, növekvő szegénység, egyes iparágak és mezőgazdasági ágazatok tönkremenetele a reform neoliberális programjának eredményei és senki nem törődik eme programoknak emberek tömegeit fájdalmasan érintő szociális következményeivel. A politikai falak Európában leomlottak, de csaknem ugyanakkor új gazdasági falak emelkedtek, s mi ismét ezek mögött vagyunk. Úgy gondolom, ezt a falat még nehezebb lesz lebontani. Hogyan beszélhetünk Európai Unióról, ha fél Európa ezen kívül van, s ennek működési mechanizmusa a gazdagokat még gazdagabbakká teszi a szegényebbek rovására?" (*Kairos Europe*, 1994, 14. o.)

ÉRTHETŐ, HA A SZAKMAILAG MEGALAPOZOTT, HITELES KRITIKÁK és reformjavaslatok (köztük egy-két érzelmileg túlfűtött hozzászólás is) nem találtak kellő fogadtatásra a jelenlegi rendszer elkötelezett képviselői körében, sőt egyikük felháborodottan el is hagyta a tanácskozást. A jelenlegi rendszer egyébként kisebbségben lévő védelmezői közül a megfontoltabbak a kritikák nagy részét jogosnak találták, de állítják, hogy a rendszer jobbítására ma már az IMF és a Világbank is törekszik, például azzal, hogy figyelmet fordít a javasolt és támogatott átalakítási programjainak szociális következményire is, sőt programjaik egyre inkább „emberközpontúvá" válnak.

Jelen tanulmány keretében nincs hely a különböző javaslatok taglalására — mindenképpen érdemes lenne azonban a tanácskozás teljes anyagát magyarul is kiadni. Lényegében megválaszolták azonban DIANA SCHUMACHER 1990-ben föltett kérdését, aki egyik írásában az alapvető környezetügyi gondokkal kapcsolatban elmondotta, hogy ma már tökéletesen ismerjük, milyen környezetvédelmi intézkedéseket kellene foganatosítani. A kérdés csupán az, hogy ezeket milyen gyorsan valósítjuk meg, illetve melyek a túlélést biztosító társadalmi és gazdasági eszközök. A további gond az, hogy ezek a „gazdasági eszközök" — voltaképpen Bretton Woods reformja — belátható időn belül és működőképes módon létrehozhatók-e? A válasz, miként ez a tanácskozáson is elhangzott: jelenleg ehhez — a szépítő fogalmazás szerint — nincs meg a „politikai akarat", vagyis a jobbítás reménye halovány. A jelenlegi politikai akarat megváltoztatása azonban a társadalmi nyomás fokozásával elérhető, melynek szervezeti feltétele a megfelelően széleskörű és elegendően erős *szövetségek* létrehozása a jobbításban elsődlegesen érdekelt szervezetek és mozgalmak között, s a tanácskozáson — amely maga is nyolc különböző jelentős szervezet együttműködésével és támogatásával szerveződött — kirajzolódtak ennek körvonalai.

Nézzük meg most közelebbről régiónk és hazánk helyzetét és lehetőségeit! Az Európai Bizottság megbízásából HANS VAN ZON 1992-ben Magyarországra, Csehszlovákiára és Lengyelországra vo-

natkozó ún. *alternatív forgatókönyveket* (szcenáriókat) készített, melyek az átmenet folyamatára vonatkoztak. Ebben megfogalmazta, hogy a piacgazdaság valamilyen formájába való átmenet vitája ott hibádzik, hogy ezt a közgazdászok uralják, akik rendszerint nem veszik figyelembe a szocialista gazdaságból a piacgazdaságba való átmenet társadalmi és politikai előfeltételeit. Noha, miként ezt megfogalmazza:

> „a társadalmat organikus egészként kell felfognunk, melyben a gazdasági, politikai és társadalmi folyamatok kölcsönösen befolyásolják egymást. Ez magától értetődőnek tűnik, de például a közép-kelet-európai gazdasági prognózisokban ritkán veszik figyelembe a társadalmi és politikai szféra fejleményeit és ennek következménye, hogy nagyon valószínűtlen prognózisok születnek. A közgazdászok modelljeikben a társadalmi és politikai tényezőket általában externáliáknak (külső gazdasági hatásoknak) tekintik".

VAN ZON RENDSZERSZEMLÉLETŰ FELFOGÁSA SZERINT TEHÁT nem lehet az egymással kölcsönösen összefüggő társadalmi-politikai-gazdasági-környezeti teljes rendszerből egyik alrendszert sem kiemelni. Öt lehetséges forgatókönyvet fogalmaz meg, mintegy a lehetséges valóság kísérleti lejátszására. Az általa megfogalmazottak a *laissez faire* -típusú kapitalista út forgatókönyve (ez lényegében a sokkterápiás útnak felel meg), a populista-autoritárius forgatókönyv, a Nyugatra hagyatkozó forgatókönyv, a fenntartható fejlődés forgatókönyve és az „eldöcögés", ill. „átevickélés" forgatókönyve.

Az egyes forgatókönyvek következményeit hat fontosabb szempont szerint taglalja, és ezeket áttekintve megállapíthatjuk, hogy nincs egyetlen olyan szcenárium se az öt között, amelyik valamennyi szempontból felülmúlná a többit. Valamennyi esetében az átmenet első fázisát az életszínvonal csökkenése és a politikai instabilitás jellemzi, ez azonban a régió országai között különböző intenzitású lehet. De:

> „az első fázis meghatározó a következő fázisok fejleményei szempontjából és az első fázisban elkövetett hibák nehezen hozhatók helyre".

A fenntarthatóságot a klasszikus környezetközpontúság tengelyében is értelmező fenntartható fejlődés forgatókönyvének azonnali elfogadása és megvalósítása olyan mélyreható változásokat igényelne, és olyan nagy társadalmi és gazdasági költségekkel járna, hogy Van Zon megállapítása szerint: „az átmenet problémáinak hosszú listáját tekintve, ennek az *álomszcenáriumnak* a megvalósítása valószínűtlen". Legújabb hazai fejleményeinket a Van Zon-féle forgatókönyvek tükrében tekintve nem kétséges, hogy az „eldöcögés" hosszú hónapjai után, a Bretton Woods-i intézmények lelkes támogatásával a kormányzat a *laissez-faire*-típusú kapitalista út forgatókönyvének megvalósítása mellett döntött.

> „A mozgatórugó a vállalkozások kedvező feltételeinek megteremtése, s emellett itt minden más megfontolás másodlagos. Cél a piaci

rendszer lehető leggyorsabb megvalósítása, a külkereskedelem gyors liberalizálása, az állami vállalatok eladása és az állam kivonulása a közéletből. Elsődleges cél a stabil monetáris viszonyok megteremtése. Ebben a forgatókönyvben a társadalmi és politikai kohézió elhanyagolható. A vállalkozókat a spekulációs és kereskedelmi tevékenységek mozgatják. A kormányzat gazdaságpolitikája neoklasszikus vagy monetarista alapokra épül, főként a piac rendező erejében bízva. Az állam szerepe a piaci játékszabályok szavatolása. Válaszfal emelkedik a gazdagok és a tömegesen elszegényedő rétegek között, s a sima piaci működés társadalmi és politikai előfeltételeinek megteremtésére nem fordítanak gondot. A gazdasági racionalitás dominál a jogi és politikai megfontolások fölött. Az átmeneti folyamat vezérlésében az állam jelentős szerepét figyelmen kívül hagyják és a centrifugális erők ellenőrizetlenül működnek. Ebben a forgatókönyvben nagy a veszélye annak, hogy a törvényi szabályozás nélküli társadalom és gazdaság talaján parazita kapitalizmus jön létre, melyben a tényleges gazdasági fejlődést gátolják, és a maffia fontos szerepet játszik. A GDP kezdeti, meredek csökkenése után gazdasági növekedés lehetséges ugyan, de végül is számos tekintetben az egyenleg a jólét csökkenését fogja mutatni. Kultúrára, lakáspítésre, környezetvédelemre és oktatásra kevés pénzt fordítanak. Az ilyen stratégia nem tűnik tartósnak és csakhamar egy másik, legvalószínűbben a nacionalista / populista / autoritárius szcenárium felé mozdul el."

NOHA VALAMENNYI FORGATÓKÖNYV ÚN. IDEÁL-TIPIKUS JELLEGŰ, vagyis tiszta formájában maradéktalanul nem fordul elő, mégis belátható, hogy az előbbi jellemzés hazánkban ma ijesztően élethűnek látszik. Ha akárcsak közelítően is megvalósul, akkor VÖRÖSMARTYVAL kérdezhetünk és válaszolhatunk: *„Így kell-e lennie? vagy ha nem, / Miért oly idős e gyötrelem? / Mi a kevés? erő vagy az erény? / Nincsen remény."* Legyünk azonban bizakodóbbak! Diana Schumacher már hivatkozott kitűnő írásának mottójául egy kínai közmondást választott, amely szerint: *ha sok kis ember sok kis dolgot sok helyen megtesz, az megváltoztathatja a világ arculatát.* Ez marad lehetőségként, meg persze a jövő, mint remény, melyhez az időt — THOMAS MANN elbűvölő gondolata szerint — jóságból kaptuk, hogy várakozásban élhessünk.

KINDLER JÓZSEF

Irodalom

Arthur, Brian: *Pozitív visszacsatolási mechanizmusok a gazdaságban; Tudomány,* 1990. ápr.

Daly, H.E.-Cobb, J.B.: *For the Common Good. Redirecting the Economy Toward Community, the Environment and a Sustainable Future;* Beacon Press, New York, 1989.

Fromm, Erich: *Birtokolni vagy létezni?;* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

Gyombolai Márton: *Környezetügyi döntések előkészítésének számítógépes módszerei;* Egyetemi doktori értekezés, BKE, Bp., 1994.

Kairos Europe: *Documentation of the Hearing;* Brussel, 1994.

Polányi Károly: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom;* Gondolat, Budapest, 1986.

Schumacher, Diana: *The Greens of Many Circles;* New European, 3, No.2-3, 1990.

The Caracas Report. Redefining wealth and progress; The Bootstrap Press, New York, 1989.

Van Zon, Hans: *Alternative Scenarios for Central Europe;* Comission of the European Communities, Brussel, 1992. Jan. (Internal document)

VISEGRÁD. PALOTA

RÓZSA SÁNDOR NAPJAI A SZAMOSÚJVÁRI BÖRTÖNBEN

(1873. május 5-től 1878. november 22-ig)

A SZAMOSÚJÁVRI VÁRBÖRTÖNNEK VOLTAK NEVEZETES RABJAI, közülük is a legelső DOBÓ ISTVÁN, az egri vár hős kapitánya. Ő 1556 decemberében került a foglyok közé, hol azelőtt mint várparancsnok működött. Egy évig tartott a rabsága, majd romantikus körülmények között megszökött. 1594 szeptemberében a várbörtönben végezték ki BÁTHORY ZSIGMOND fejedelem unokatestvérét; BÁTHORY BOLDIZSÁRT és KOVACSÓCZY FARKAS erdélyi kancellárt is. BETHLEN GÁBOR ide záratta be 1621-ben tíz évre kancellárját, PÉCSY SIMONT, aki állítólag hagyta magát pénzzel megvesztegetni. A vár a 18. század végéig elsősorban katonai erősség volt. Az új börtönt 1787. augusztus 18-án adták át a polgári hatóságnak. BODOR PÉTER (1788-1848), székely ezermester, 1822-től 1827-ig raboskodott e börtönben pénzhamisításért. RÓZSA SÁNDOR élete utolsó kétezer-huszonhét napját töltötte itt. Századunk elején a szobrászművész FINTA-testvérek közel tíz évet raboskodtak és szobrászkodtak e börtön falai között, miután hirtelen haragjukban embert öltek. S aztán őriztek e falak a későbbi évtizedek során nem egy művészt, írót, neves közéleti embert, még a nyolcvanas évek legvégén is.

Rózsa Sándort nem RÁDAY GEDEON fogta meg, hanem e várfalak. Innen nem volt szabadulás és nem volt feltámadás többé a betyár lélekvándorlás semmiféle formájában. Boncolgassuk élete utolsó napjait a börtönfalak árnyékában, kövessük bizalommal vándorútját, úgy ahogyan a helytörténész összeszedte, ahogy megmaradt az öregek emlékezetében, kik elmondták fiaiknak, amit *Sándor bácsi*ról tudtak, hallottak napkeltétől napnyugtáig. SÁNDOR JÁNOS fegyőr fújta sírja felett az utolsó búcsú melódiáit cikornyás hangú trombitáján...

Rózsa Sándor 1873. május 5-én érkezett Szamosújvárra. Azok közül, akik még emlékeztek rá, a következőket ismertem 1930–1935 között, mint nyugdíjas, kiszolgált, öreg fegyőröket: BUZBÁN LÁSZLÓ, LUKÁCS PARTENIÉ és SZABÓ KÁROLY főfegyőr. Nagyapám ekkor tizenhat éves ifjú volt, ő is látta a hozatalt, mert a kis város utcáiban futótűzként terjedt el a híre: „Most hozzák Rózsa Sándort, gyertek, lássuk mi is!" Délfelé hozták meg, szekéren. Kétoldalt egy-egy pandúr, pisztollyal a kezében, kezén-lábán összeláncolva Rózsa Sándor, mellette pedig a csendőrbiztos. Körülötte a csendőrök és készenlétben a sok fegyőr — mindenkit mozgósítottak. Elnyűtt

roncsként érkezett a hatvanéves rab Szamosújvárra, ahol azonnal becsukódtak háta mögött a nehéz ajtók. Felvették róla a szükséges adatokat.

FODORKA ELEK, volt szamosújvári családfő (mai fogalommal: börtön-nevelő), cikket írt Rózsa Sándorról, tőle tudjuk a törzskönyvi értesítő-jegyzékben talált lényegesebb személyi adatokat:

> „Törzskönyvi száma: 1267. Neve: Rózsa Sándor. Termete: közepes. Testalkata: erős. Haja: ősz. Homloka: magas. Szemöldöke: barnás, szeme: szürke, orra: rendes, fogai: jók. Különösebb ismertetőjegyei: jobb lába térdében puskagolyó nyoma található. Életkora: 60 év. Írni-olvasni nem tud. Nőtlen. Anyja él Szegeden. Hivatása, mestersége: betyár. Vagyonnal nem bír. Rablógyilkosság és rablásokért egy ízben kötél általi halálra ítélve, de kegyelem útján 20 évre lett elítélve, de a szegedi Csillag-börtönből megszökött s embereit összegyűjtve újra kezdte garázdálkodásait."

A szegedi börtönből azért helyezték a szamosújváriba — az iratok szerint —, mert ismételten megszökött, s többször tett szökési kísérleteket. Az elsőfokú ítélet után, majd két évvel később, 1874. november 7-én elnyerte a negyedik amnesztiát: büntetését a király életfogytiglan tartó börtönre változtatta. Így Szamosújvárt 1874. november 7-ig csak mint vizsgálati fogoly szerepelt.

A személyi adatok felvétele után orvosi vizsgálat következett. DR. ZACHARIÁS JÓZSEF —1867-től 1912-ig a fegyintézet főorvosa — megvizsgálta Rózsa Sándort. Törzslapjára bevezette a következőket:

> „az illetőt megvizsgálván, egészségesnek és nehéz munkára alkalmasnak találtam."

A KEGYELEM KIHIRDETÉSÉIG a szamosújvári fegyházban magánzárkán raboskodott, később került közös terembe, s akkor állították munkába. A fegyház titkára felolvasta neki a börtönbeli mesterségek jegyzékét: asztalos, ács, bádogos, cipész, csizmadia, fazekas, festő, fényképész, fodrász, virágkertész, gyümölcskertész, zöldségkertész, hordó-, teknő- és cseberkészítő, kovács, könyvkötő, kőműves, kőfaragó, lakatos, műszerész, órás, szabó, szalma- és vesszőfonó, szobafestő, szobrász, szíjgyártó, szövő, szőcs... Az igazgató, NAGYBERIVÓI BOÉR JÁNOS, 48-as honvédtiszt — 1868-tól 1876-ig volt az intézet teljhatalmú vezetője — megkérdezte, melyik mesterséget választja a sok közül:

„— Nehezen tudok választani, eljárt az idő felettem. Aztán a szemeim is meggyengültek.

— Figyelmeztetem, innen nem szökhet meg — mondotta az igazgató szigorú hangon. — Különleges felügyelet alá helyezem!

— Fölösleges, nem szököm meg! Ha akarnám, cimboráim ide is bejutnának. Kivinnének...! De ígérem, itt maradok!

— Milyen munkára tegyem? Mihez van hajlama? — kérdezte az igazgató.

— Talán szabónak válnék be... Egy kicsit értek a foltozáshoz!"

Az igazgató intett a fegyőröknek, hogy Rózsa Sándort elvihetik. Így került aztán a szabóműhelybe, de a cérnarágás nem volt hozzá való. Nemtetszését csendes dümmögéssel nem egyszer kifejezésre juttatta.

SZABÓ KÁROLY FŐFEGYŐR MESÉLTE 1930-BAN, már kilencvenedik évén túl, hogy valamennyi rab közül ő viselkedett a legjobban. Pedig akkoriban több, mint hat-hétszáz rab volt a börtönben. Rózsa Sándor figyelmes és udvarias ember volt. Soha semmit sem tett kérdezetlenül. Ha egy kavicsot arrébb akart tenni, előbb megkérdezte: szabad-e tovább tenni azt a követ? Vagy száznegyvenen voltak fegyőrök. Az egész börtönben olyan szigorúság volt, amilyen sehol másutt. Amikor Sándor bácsit bevitték, előbb a bástyafedél közelében helyezték el, de nemsokára átvitték a hátsó udvar második emeletére, mert mindig féltek a szökésétől, ami a bástya mellett könnyebben megtörténhetett volna. Itt sem volt teljesen egyedül, magánzárkába nem kerülhettek a rabok, csak a büntetésük legelején, aztán közös teremben dolgoztak. Az ő szobájában is huszonöten voltak. De ő egyikkel sem állott szóba. Rátarti betyárember volt. Sokszor megkérdezték tőle, miért nem beszél egyikkel sem? „Holmi csirkefogókkal, gazemberekkel nem állok szóba. Én Rózsa Sándor vagyok!" — felelte büszkén.

A magánzárka után hatodmagával került közös cellába. Társai pénzhamisítók, okirathamisítók, sikkasztók, tehát azok is elit rabok voltak. Mindössze három rabtársával beszélt, KESZENÁSSAL, aki húsz évet kapott, ennek nagy harcsabajsza volt és rablógyilkosságért ítélték el; a másik, KROKMANNIK is nagy gazember volt, a harmadik FARKAS BÉNI, híres rabló, akinek Erdély-szerte rettegték a nevét...

A napirend meg volt állapítva és pontosan be kellett tartani. Reggel öt órakor felkelés, szólt a trombita hangja, ágy melletti ima, munka a műhelyekben, hét órakor reggeli, háromnegyed tizenkettőkor ebéd, fél kettőtől este hétig ismét műhely, aztán a belső udvaron sétáltak, és utána lefekvés. Rózsa Sándor itt is kivételt élvezett, különösen az első évben, amikor ítélete még nem volt jogerős. Sándor bácsi a saját öltözetét hordotta magán, lobogós bő fehér gatyát, amilyent az alföldi betyárok viseltek, fekete, sűrűn gombos mellényt és fekete plasztronos ujjast. Kemény koponyáját széles fekete kalap fedte. Ő egyes-egyedül sétált a keskeny, alig ötven lépés hosszú, épületekkel körülzárt belső udvaron. A viharos hatvan esztendő, ami eltelt életéből, fáradttá tette és nyugodtabbá.

„— Nagy időjós volt Sándor bácsi! Sétáinál ott álltam az udvar végében. Olykor meg-megállt, felnézett az égre és így szólt:

— Mindjárt eső lesz!

— Honnan tudja — kérdeztem — hiszen alig van felhő.

— Jó lesz, ha felmegyünk — mondotta nyomatékosan —, ha én mondom, akkor mindjárt eső lesz.

Mivel tapasztaltam, hogy amit mond, igaz lehet, hát ilyenkor felmentünk, mert néhány perc múlva már ömlött is az eső. Egy alkalommal meg éppen esett, amikor a sétaidő követekezett volna. Kinéztem az ablakon és azt mondtam: várjunk még egy kicsit, amíg eláll!

— Menjünk csak le nyugodtan, mire leérünk a második emeletről, a nap is kisüt! — felelte olyan biztosan, mint egy természettudós."

SÁNDOR BÁCSI VOLT AZ EGÉSZ FEGYHÁZ IDŐJÓSA, még a városban is érdeklődést váltott ki, mit mond az időről. Ha valaki kíváncsi volt a következő huszonnégy óra időjárására, csak beizent a várba, és Sándor bácsi pontosan bemondta, mi várható. Pillanatra összefogta két ujjával az orrát és így szólt: „érzem a levegőből!"

Rózsa Sándor csöndes, fegyelmezett, udvarias fogoly volt, kötelességszerűen gyakorolta a templomba járást, de a római katolikus lelki oktatásra nem nagyon figyelt — a lelkész akkoriban RIEGER GOTTFRIED, jóbeszédű pap volt, aki 1874-től vagy két évig működött az intézetben. Az igazgatóhoz, Boér Jánoshoz egyetlen kérése volt, hogy holmi gézengúzokkal össze ne zárja. A foltozóműhelyben is rendesen viselkedett. Ő volt a legügyesebb és a legszorgalmasabb. Egy kevés ideig áthelyezték az asztalosműhelybe, enyvezőnek, itt is megállta a helyét. Mindig nyugodtan végezte a munkáját, anélkül, hogy valakire ráhederített volna.

1874 júniusában írta róla a budapesti *Fővárosi Lapok*:

> „Rózsa Sándor igen meg van törve börtönében, csak kenyérrel, vízzel él, ajándékot nem fogad el, s csak a dohányt veszi el örömest."

Egyszer híre kelt, hogy megszökött a szamosújvári börtönből, de ez csak afféle újságírói kacsa volt, innen ki nem jutott soha Sándor bácsi, csak halva.

Egyszer előkelő vendégeket kapott a fegyház. Egy francia miniszter jött látogatóba, GRÓF ESTERHÁZY kíséretében. A miniszter első kérdése az volt, hogy él-e még a híres Rózsa Sándor? Mindenki meglepődött. Az igazgató rögtön válaszolt: „Él bizony." És már hívatták is, az igazgató rögtön fegyőrt küldött Sándor bácsiért a szabóműhelybe. Nagy volt az ijedtsége, amikor jelentették, hogy nincs ott, nem tudják, hol van, mert nem tudta, hogy már az asztalosoknál főzi az enyvet. Attól tartottak, hogy megszökött. Az igazgató Szabó Károlyt regulázta: ha Rózsa Sándor megszökik, vegye a szolgálati fegyverét és lője is főbe magát! Aztán mind levonultak az udvarra, a francia miniszter, a vendégek, az igazató és a fegyőrök. Rózsa Sándort kiszólították az igazató elé. Gróf Esterházy derűsen kérdezgette az öreget: fel tudna-e még ülni egy szürke csikóra? Fel ő, ha lenne kéznél! Hát őt megismeri-e? „Kihöz lögyön szöröncsém?" — kérdezett vissza szegediesen Sándor bácsi. Nem emlékszik? Negyvenynyolcban, a szabadságharc idején sokat találkoztak. Az meglehet, mert ő akkor sok emberrel találkozott — felelgetett a rab lesütött szemmel. Akármikor, akárkivel beszélt, sohasem nézett a szemébe. A francia miniszter csalódottnak látszott, mert nem ilyen jámbornak képzelte el a híres rablóvezért.

GRÓF TELEKI SÁNDOR emlékirataiban olvashatjuk a következőket:

> „A hetvenes évek elején Jókaival a szamosújvári fegyházban voltam. Bevezettek a szabóműhelybe, amelyben ott volt Rózsa Sándor is. Egy ablakmélyedésben a varrógép mellett állt egy gyöngyörűsé-

ges virágszál legény, mind kettőnknek szemébe tűnt. Jókai hozzá közeledett s azt kérdi:
— Mennyi időre van elítélve?
— Tizenkét évre.
— Miért?
— Gyilkosságért.
— Hogyan?
— Egy szép asszonyért.
Jókai hozzám jön és azt mondja:
— Hallottad? Mekkora dráma van e három szóban: 'Egy szép asszonyért!'
Az aligazgató hallotta, s egész porkolábi hidegséggel mondá:
— Ne tessék kérem alássan azt úgy venni. Az egész história az, hogy a szép asszony tíz pengő forintot fizetett ennek a székelynek, hogy a férjét lőjje meg, s ez meg is lőtte."

ÍRT A SZAMOSÚJVÁRI FEGYENCTELEPRŐL JÓKAI MÓR IS. Többször is megfordult ott (1853 májusában és 1876 augusztusában, utóbb Désen meglátogatta PETŐFI barátját, MEDGYES LAJOST is). Kolozsvárról elindulva táviratilag kért és kapott engedélyt a kormánytól a szamosújvári fegyház megtekintésére, s Teleki Sándorral együtt érkezett. Az igazgató távollétében NURICSÁN JÓZSEF ellenőr fogadta őket, körülvezette a helyiségekben, elmagyarázta a látottakat. Ottjártukkor hétszázhatvan gonosztevő lakott a börtönben. Rövidebbre sűrítem Jókai írását s csak azt közlöm, ami a korrajzba beilleszthető.

„De azzal, hogy az emberiség óriási léptekkel halad a tökéletesség felé — írja Jókai —, ez a börtön nem a bosszúállásnak a háza. A hajdani földalatti emberkínzó vermek sehol sincsenek már. Itt minden ember dolgozik. A fogház egy gyártelep, minden börtön egy műhely. S az elítéltek igen jó munkások. Vannak köztük, akik havonkint 80 forintot is megkeresnek, a legkisebb kereset havonta 16 forint. Keresetének egyharmadát kapja a fegyenc, a többi az államé. A fegyenc megtanul itt egy ipari szakmát. A látogató belépésekor a jelenlevő őr kiált: „Vigyázz!" s arra megszűnik minden munka. A fegyencek felállnak helyeikről s felelnek a feltett kérdésekre. A hálótermek tágas, szellőztetett, tisztán tartott helyiségek, a fekhelyek kényelmesek, mindenik fejénél felírva az odatartozó fegyenc neve és életkora. Van kórházterem, ahol a betegeket ápolják. Van itt asztalosműhely, pokrócgyár, szalmafonó, szabóműhely és csizmadiaműhelyek. Ezekben mind megrendelésre dolgoznak. Láttam finom hölgy topánokat, melyek bármely fővárosi gyártmánnyal kiállják a versenyt. Aki a fegyencek közül legjobban tudja szakmát, az a mester, aki a többi közt a munkát felosztja. Milyen érdekes tanulmány; ennyi különböző arc, melyekben az indulati kifejezést a fegyelem egyenlősítette.
Rózsa Sándor is szabólegény most, blúznak való vásznat szabott nagy ollóval.
Kérdezem tőle, hogy emlékszik-e még rám? Én vittem meg neki az első amnesztialevelet, amelyet KOSSUTH rendelésére én magam fogalmaztam számára. Rám nem emlékezett; hanem az amnesztiára igen.
— Jó lett volna akkor azt a bűnbocsánatot megbecsülni és aszerint élni.
— Mit tehettem? — mondá — mikor vége volt mindennek. Akárhová mentem munkát keresni, mindenütt elutasítottak; mindenütt üldöztek; belehajtottak a veszedelembe.

— De hiszen fel volt önnek ajánlva a csendbiztosi állás.
— Azt nem fogadhattam el; nem tudtam se írni, se olvasni.
Most tanítják írni olvasni, mert a fegyenceknek iskolájuk is van, ahol naponként két órát elemi iskolai oktatásban részesülnek. Egyszer egy cigány lótolvaj a fegyházban a büntetése ideje alatt csizmadiamesterséget tanult, és megtanult írni-olvasni.
— Látod — mondta neki az igazgató, amikor kiszabadult és keresetét is a kezébe adták — most szereztél magadnak tisztességes mesterséget, írni is megtanultál, ennek mind jó hasznát veheted.
— Az már igaz — mondta a cigány — legalább jövőre, ha lopok, magam tudom megírni a ló-passzust, nem kell másra bíznom.
A kihágó fegyencek egyedüli büntetése most a magánbörtön és a böjtölés. Megnéztük a magánzárkákat is, a vasajtóban fúrt fürkésző lyukon keresztül. Egyben volt valaki. Aludt a nyoszolyán. Megtagadta a munkát, s most várnak vele, míg könyörögni fog érte. A felügyelők tudnak bánni a fegyencekkel.
Pénzt adogatni a fegyencnek nem szabad.
A sok iparűző rab bűneit csak az igazgatóság tudja valójában."

A látogatók megnézték a konyhát, a pékséget,

„ahol ugyancsak rabok dolgoznak, de a legjobb magaviseletűeket választják ki. Titáni üstökben fő a rántott leves csipedettel, zöld paszuly főzelék, amit aztán óriási tálakban mérnek ki, s úgy osztanak szét tányérokba. Igen jó ízű volt. Kenyérből minden fegyenc egy cipót kap egy napra.
Megható jelenet egy temetkezés a várkastély falai között. A ravatal az udvaron van felállítva, a fegyencek mind lejönnek és körülállják azt... A fegyencekből alakult dalárda rázendíti a meghalt fölött a gyászéneket... A lelkész végzi a felekezet szerinti utolsó szertartást, azzal a fegyenc-bajtársak vállaikra emelik a koporsót s kivonul az egész fegyenckolónia a koporsót kísérve a börtönudvartól a sírkertig a fegyveres őrök kísérete mellett. Ott még egyet énekelnek a behantolt fölött. Ez már megszabadult. A többi visszatér — sírjához — tovább élni",

írja Jókai, s hogy ő nem látott rabtemetést, de a szentbenedeki kastélyban, egy írótársnő, GRÓF KORNIS VILMA mesélte el neki a szomorú helycserét, „a sírból a sírba".

AMOLYAN LÉLEKTANI ADALÉK AZ IS, hogy a viharos életet élt betyáremberről, akinél bizonyára nem a gyöngédség vitte a főszerepet, megtudjuk, a börtönudvar galambjait ragaszkodással gondozta, szeretettel ápolta, s naponta markából etette. Fegyenctársaira rá se nézett. A többi fegyenc mind bizonyos megkülönböztetéssel vette körül, és az idősebbek sem merték tegezni.

Kedves nyomdászmester barátom édesapja, ENYEDI MIHÁLY is fegyőr volt, 1886-tól 1905-ig. Jó baráti viszonyban állott Sándor János fegyőrrel, akit gúnynevén a városban *Pálányéc*nek neveztek. A Rózsa Sándorral egykorú, régi vándorszínész, komikus alak, s a börtön kiváló trombitása, aki a főkapun kívül, minden este trombitálással jelezte a rabok lefektetésének idejét, a kilenc órát... Nemcsak a tiszturak, fegyőrök, rabok, de maga a várnagy-igazgató, Boér János, majd utóda, CZÓBEL PÁL is szerette; bejáratos volt az igazgatói irodába, sőt az igazgatói lakosztályba is... A börtön falain belül lévők

közül egyedül Sándor János tudott mosolyt varázsolni a komor, zárkózott Rózsa Sándor halványuló arcára. Sándor Jánostól hallotta Enyedi Mihály a következőket: minden egyes bűnözőt, akit a szamosújvári börtönbe szállítottak, a felső udvar jobb oldalán levő épületszárny mögötti fényképészeti műterembe kísértek. A fénykép, mint hivatalos dokumentum bizonyította, milyen ruhában, milyen arccal, hajzattal, bajusszal, szakállal, fogsorral került az elítélt a börtönbe. A fényképésztől vitték a felső udvaron az igazgatói irodába, kihallgatásra. A kihallgatás egyszerű volt és sablonos, a hivatalos kísérő iratokban minden benne volt, amiről itt ismételten kifaggatták a rabot.

Rózsa Sándor 1873. május 5-től 1874. november 7-ig ült magánzárkában, ekkor kihirdették előtte a királyi kegyelmet: halál helyett az életfogytiglan tartó börtönbüntetést.

MÍG RABTÁRSAI KÖTELESSÉGSZERŰEN KERESTÉK FÖL a börtönben lévő, felekezetek szerinti imahelyeket, Sándor bácsi szabad elhatározásából, minden biztató kényszer vagy erőszak nélkül, mindig első volt a szentmisén, ahol áhítatosan, magába szállva hallgatta végig a lelkioktatásokat, a vallásos éneket s általában az egész misét.

Míg a többszörös gyilkosok kézcsuklóról-bokára erősített láncaikat csörgetve jártak le-fel, erős fegyveres őrizet mellett, a belső udvaron, az egyórás levegőzést Sándor bácsi szabadon, hátratett kézzel sétálgatva töltötte a felső udvaron, a virágos kertben vagy a zöldségesben, vagy a bástyafalon. Kedvezményekben és előnyökben részesült, ezt köszönhette öreg korának, csöndes életének, s főként fegyelmezettségének.

Sándor János fegyőr is emlékezett időjóslásaira: a szellő, szél és a felhők járásából öt-hat órával előbb megállapította, mi várható: vihar, fergeteg, szép idő, tisztulnak a fellegek, esős idő... Balkezének tenyere fölé hajlított középső ujját a nap felé tartva, az ujja által vetett árnyék állásából szinte hajszálpontosan megállapította, mennyi az idő.

A rabokat, akik írni-olvasni nem tudtak, magyar, román, német és szerb nyelvű, fehérsapkás, tiszti rangban lévő tanítók oktatták a betűvetésre, olvasásra és számtanra... Hacsak egy évet is töltött az analfabéta rab Szamosújváron, kiszabadulásakor írni-olvasni tudó emberként hagyta el a börtönt. Rózsa Sándor nem volt hajlandó tanulni, pedig aligha akadt őnála eszesebb rabtársai közül. „Mindez felesleges nekem — mondogatta a tanítóknak — már semmi szükségem rá!" Békén hagyták, erre se kényszerítették, pedig megírhatta volna kalandos életét, a bölcsőtől a koporsóig...

RÓZSA SÁNDOR HALÁLA ÉS FEJVÉTELE...

MIKOR 1873 TAVASZÁN SZAMOSÚJVÁRRA ÉRKEZETT, az orvos nehéz testi munkára alkalmasnak találta. Mégis, két évi rabság után betegeskedni kezdett — nem annyira előrehaladott évei, mint inkább a valamelyik hófúvásos alföldi „kirándulás" alkalmával testébe befészkelődött köszvény és csúz kezdte meg romboló munkáját. Évről-évre fogyott, teljesen legyengült, míg egy napon, az orvosi vizsgálat után a börtönkórházba került. Gondos orvosi felügyelet és gyógyszer sem segített már rajta. Ráadásul az az átkozott óndarab a térdében... 1878. november 22-én, 65 éves korában halt meg.

A fegyőrök állítják, hogy a bécsi udvar nem akarta elhinni Rózsa Sándor természetes halálát. Felsőbb rendeletre, dr. Zachariás József vágta le a fejét, és a szívét is kivették. A szokásos boncolást is a főorvos végezte. A fejet szeszbe tette. A boncolásnál asszisztált KOVRIG SÁMUEL sebészorvos, és jelen volt Szabó Károly főfegyőr-őrsparancsnok más fegyőrökkel együtt, s egy fegyintézeti tiszt, az igazgató megbízásából. Szabó Károlytól tudjuk, hogy boncolás és fővétel közben az orvos így sóhajtozott: „Hej, Rózsa Sándor, Rózsa Sándor — be sok embernek vetted el az életét, most kiveszem én a te szívedet, hej, de sok embernek kiontottad a vérét, most levágom a fejedet."

A fejet elküldték Budapestre, DR. LENHOSSÉK JÓZSEF (1818-1888) kórbonctani egyetemi tanárnak, tanulmányozás végett. Az intézet tájékoztatta az elhalálozásról a szegedi tanácsot, hogy értesítsék rokonait, de választ nem kaptak. Lenhossék József tizenhat súlyos bűnöző koponyáját tanulmányozta 1878-ban. Nem tudom, hogy közöttük volt-e Rózsa Sándor koponyája, vagy nem. HERMAN OTTÓ, a világhírű természettudós is megvizsgálta 1904-ben Rózsa Sándor koponyáját, szerinte

> „az arc merőben eltér attól a képtől, amit a tipikus gonosztevőkről alkotni szoktunk magunknak."

Szemtanúk állítják, hogy az 1940-es években még megvolt a koponya a Szvetenay utcai Kórbonctani Intézetben, vagy a Törvényszéki Orvostani Intézetben. Utána nyomtalanul eltűnt. Hova lett a vén betyár koponyája? Megsemmisült a második világháború vérzivatarában? Vagy eltulajdonította valami különlegességeket gyűjtő ember? Vagy csak a takarító személyzet söpörte ki a feliratát? NEDECZKY FERENC író állítása szerint 1971-ben még nem találták...

Sándor János trombitás elmondása szerint Rózsa Sándor testét boncolás után festett koporsóba helyezték. A temetés kivételes volt, nevéhez méltó. A koporsót egy fekete posztóval leterített stráfszekérre emelték. A szekér elé négy öszvért fogtak — a börtönnek nem volt lova — és elindult a menet. Két fegyveres fegyőr mutatta az utat. Mögöttük a zászlót vivő fegyenc, utána PAPP JÁNOS várkáplán, majd a tizenkét tagú fegyenckórus. A stráfszekér két oldalán négy-négy fegyőr, feltűzött szuronnyal, végül, a koporsó mögött Sándor János, a trombitájával. A hátsó kapun mentek ki a közeli

temetőbe. A sírnál a fegyházi kórus énekelt. A rövid egyházi szertartás után a fegyőrök díszlövést adtak, s végül a trombita halkuló lefúvója mellett elhantolták, és sírhelye elé állították a börtönben készített sírkövet, amelyen csak ennyi volt bevésve:

RÓZSA SÁNDOR
1813-1878

HAGYATÉKA EGY HARMATMOSTA BUNDA VOLT, mely elválaszthatatlanul kitartott mellette élete utolsó órájáig. Halála után 8 forintért kelt el, árverésen.

A sír mellett nőtt egy orgonabokor, mely hosszú időn keresztül minden májusban kivirágzott, az alföldi betyár emlékére. Körben névtelen sírhantok.

A ma látható síremléket Szamosújvár városi Néptanácsa állíttatta, 1971. október 17-én, PAPP ISTVÁN városi alelnök, BOZOSAN GAVRIL, városi főtechnikus és e sorok írójának közreműködésével. Napjainkban árvácskák virítanak a síron, melyről a városi főkertész, HOMOKOS ZOLTÁN gondoskodik. Köszönet és hála szíves fáradságukért.

GABÁNYI JÁNOS

SOPRONBÁNFALVA. MÁRIA MAGDOLNA-TEMPLOM

GERŐ LÁSZLÓ EMLÉKEZETE

FEBRUÁR 9-ÉN KISÉRTÜK a Farkasréti temetőben utolsó útjára DR. GERŐ LÁSZLÓ építészt, a 20. századi magyar szellemi élet egyik kiválóságát. Az MTA Építészettörténeti és Elméleti Bizottságának — amelynek mindvégig tagja, az utóbbi években dísztagja volt — a rendszerváltozást követő egyik ülésen mondta: „ha volt valami jó az elmúlt negyven évben, akkor az a műemlékvédelem volt". Tegyük rögtön hozzá, hogy ez nagy részben az ő érdeme is.

Temetésén DR. FARKAS ATTILA érseki tanácsos búcsúbeszédében hangzott el: nem mindenkinek adatik meg az életben, hogy SZENT PÉTER sírja mellett építhessen. Gerő László ugyanis LÉKAI bíboros felkérésére 1980-ban a Magyar Királyok Kápolnáját alakíthatta a Szent Péter bazilika alatt, ami több, mint tervezési megbízás: az életmű és az életszemlélet elismerése volt. Munkásságát a 85. születésnap alkalmából 1994-ben rendezett kiállítás részletesen tárta a közönség elé, s a katalógus meg is örökítette főbb munkáit. Magas kitüntetések, Állami díj, Herder-díj, Ybl-díj és a bécsi egyetem díszdoktorátusa szegélyezik pályáját. A fiatalkori kutatások és tervezések Rómában kezdődtek és az óbudai amfiteátrum romjainak konzerválásában bontakozik ki. A magyar műemlékvédelem átfogó építészeti irányításában, valamint a budai királyi vár érdemi rekonstrukciójának meghatározásával érkezik tetőpontjához. Tucatnyi megjelent szakkönyvének tematikája széles spektrumú, hiszen az *Ismerjük meg az építészeti stílusokat* (1985) egy nemzedéket vezetett be hazánkban az építészettörténet kultúrvilágába, a *Magyarországi várépítészet* (1955) pedig a magyar építészettörténetnek egy addig még össze nem fogott ágát helyezte az egyetemes építészettörténetbe. Gerő Lászlónak kedvenc témája maradt mindvégig a várépítészet, s bizonyára az egyik legnagyobb megtiszteltetés, ami életében érte, hogy 1970-ben az IBI (a nemzetközi várrestaurálási szervezet) elnöke lett.

Szakirodalmi munkásságában azonban kiemelkedő mozzanat, hogy 1959-ben, negyedéves periodikaként megindítja a *Műemlékvédelem* című folyóiratot, s azt harmincnyolc évfolyamon át gondosan szerkeszti. A változatlan méretű, terjedelmű és tipográfiájú folyóirat mindvégig jó volt. Az, hogy most alakra, tartalomra nézve is változni fog, a magam részéről természetesnek találom. Nem kegyeletsértés, ellenkezőleg. Régi formája Gerő Lászlóhoz kötődik, illendő is vele temetni, mint annak idején a hun vezérekkel paripájukat.

Gerő László iskolát teremtett. SEDLMAYR JÁNOS a legelső fiatal tanítvány, aki melléje szegődött az egyetemről kikerülvén, és már a soproni Új utcai zsinagóga építésénél vele dolgozott. Méltán jutott neki

a sírbeszéd feladata. A budai Vár épületeinek rekonstrukcióinál, a várromok konzerválásánál és a rekonstrukciónál ERDEI FERENC volt Gerő László kiemelkedő tanítványa (sajnos, már ő sincs közöttünk). Hosszú lenne a névsor, szerencsére az „iskola" terebélyes, a gondolatok szárnyalnak, s ezt a tüzet immár nem lehet eloltani. Baráti köréhez ugyancsak tekintélyes egyéniségek tartoztak, említsünk csak egyetlenegyet közülük, PIETRO GAZZOLÁT, a nemzetközi műemlékvédelem nagy egyéniségét.

AZ EMLÉKEZET NEM KORLÁTOZÓDHAT TÉNYEKRE és eredményekre. Megkísérlem néhány vonással felvázolni az embert, ahogy Gerő László is néhány tollvonással vázolta fel a neki tetsző épületeket, műemlékegyütteseket. Feledésbe ne vesszen oly karakteres és megnyerő személyisége. Nos, *Laci bácsi* — az utóbbi két évtizedben járt ki neki e titulus — halkszavú, sztoikus mosolyú, mégis igen határozott ember volt. Mintegy felülemelkedett a világon és véleményét sohasem rejtette véka alá. Legfeljebb csöndesen közölte környezetével. Nem jött ki a sodrából. Minden mondata akaratlanul is tanított, legalábbis tanulságos volt minden megnyilatkozása azoknak, akik magas szellemiségét felfogták. A magas életkor eléréséhez bizonyára hozzájárult, hogy csendes mosolya valóban derűs belsőt tükrözött. Szinte mindig jókedvűnek láttam, ami közlékenységében is megmutatkozott. A bizalmasságig közvetlen volt azokkal, akiket magához közelállónak tartott. Előadásaiban is a közvetlenség ragadta meg hallgatóságát. Környezete tudta, hogy szereti a vörösbort, de nem a bortól lett jókedvű, hanem jókedvében ivott meg egy-két pohárral. És ez nagy különbség. 85. születésnapjára vittem neki egy demizson soproni vöröset, ezt azért említem, mert az alapvetően jókedélyű embert akkor láttam először fáradtnak.

A magyar műemlékvédelem az elmúlt hatvan (és nem negyven!) évben, úgy hiszem, kiemelkedőt produkált, különösen ahhoz képest, hogy a hódoltság, a várakat romboló királyi rendelkezés, a második világháború és az azt követő társadalmi változások (ami kastélyállományunkat is pusztította) milyen nagy veszteségeket okoztak. Az elért eredmény annak köszönhető, hogy a műemlékvédelem elméletileg és gyakorlatilag egyaránt jól megalapozott. Különösen figyelemreméltó, hogy a két világháború között kibontakoztatott, nagyszabású magyar műemlékvédelmi munkát olyan emberek folytatták és „mentették át", akik politikailag semmilyen irányban nem kötelezték el magukat. A három kiemelkedő közülük DERCSÉNYI DEZSŐ, ENTZ GÉZA és Gerő László voltak, az első kettő művészettörténész. Aranycsapat. Tekintélyük a nehéz években is gyümölcsözött, Budapesten és vidéken egyaránt. Az aranycsapathoz sokan csatlakoztak. A valamivel fiatalabbak nemzedéke, a műegyetem illetékes oktatói, az állami tervező vállalatok építészei egyaránt. És a fiatalok, az iskola, amelyet továbbvittek és amely ma is él. Az aranycsapatból Gerő László volt az utolsó, aki legtovább és szinte mindvégig aktívan köztünk maradt. Különös kegyelme az Égnek, hogy az életművét méltató kiállításon még részt vehetett.

DR. KUBINSZKY MIHÁLY

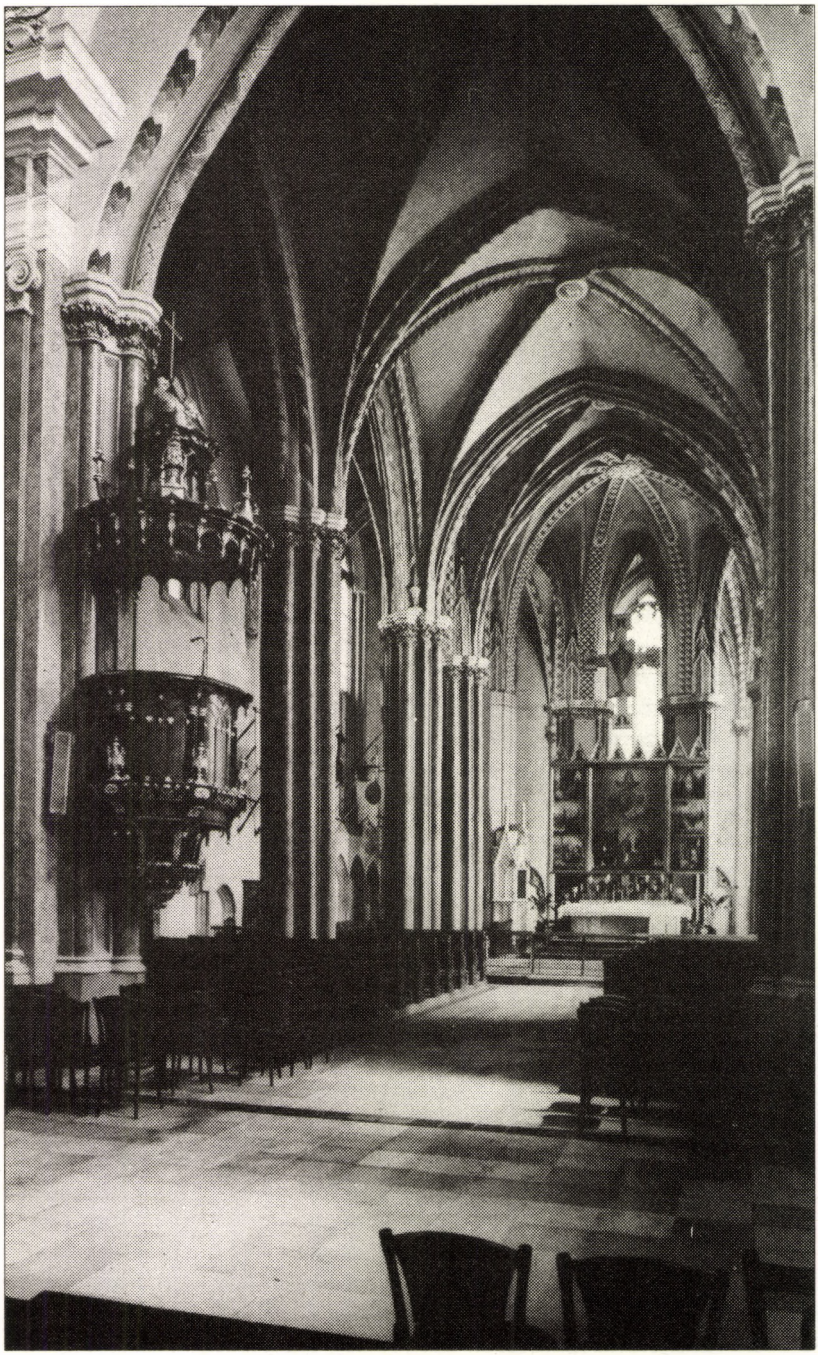

BUDAPEST. BELVÁROSI TEMPLOM

*KECSKEOLLÓ**

„Organikus nyelvészeti" jegyzetek I.

Már, a nyelv az érzeteket gondolatokat és tetteket NYILVánítja...
(SOMOGYI ANTAL)

AZ OLVASÓ, AKI KÖZELEBBRŐL ISMERI a szerves műveltség terén folyó hazai kutatásokat, valószínűleg nem fog nagyon meglepődni az alcím olvastán. Több mint húsz esztendeje folyik a Kárpát-medencében e címszó alatt — hivatalos elismerés, támogatás elvárása és elnyerése nélkül, többnyire „földalatti" körülmények között — arányaiban egyre szélesedő, eredményeiben egyre nagyszerűbb és újszerűbb munka, melynek szellemi elindítói és vezérei PAP GÁBOR és MOLNÁR V. JÓZSEF napjainkra már jelentős számú „csendes tömeget" tudhatnak maguk mögött. Várható volt, hogy a vizuális művészetek, a néprajz, a múltunk és jelenünk mélyrétegeinek föltárása terén végzett munka, az ennek során kidolgozott sajátos megközelítés, alapelvek, kategóriák, módszerek egyéb területeken is éreztetni fogják hatásukat, például a nyelvészet felől — melynek új alapokra helyezését a fenti két kutató gyakorlatilag elvégezte.

Írásunknak hármas célja van:

a) korlátozott érvényű és erősen szubjektív kísérletet tenni annak illusztrálására, mennyire képes fölhasználni egy hagyományos képzésben részesült nyelvész az organikus keretben mára kialakult elveket egy nyelvészeti (lexikológiai v. szemantikai) oldalról megfogalmazható kérdés vizsgálatában;

b) az így föltárt szemantikai kapcsolódások segítségével választ keresni a hagyományos megközelítésben megválaszolatlanul maradt, sőt többnyire föl sem vetett kérdésekre;

c) bemutatni, hogyan „segíthet" egymásnak két nyelv (itt a *magyar* és az *angol*) egy probléma megoldásában.

* Jelen dolgozat részleges beszámoló egy nagyobb munkáról, melynek célja a napfordulós tengely „nyelvészeti körüljárása" (lexikai, ill. szemantikai szempontból) magyar és angol anyagon, többféle kiindulópontot választva. A dolgozat angol változata a Miskolci Bölcsész Egyesület Évkönyvének soron következő, összevont kötetében jelenik meg.

MÁS MEGFOGALMAZÁSBAN: egy szerves karakterét lényegében máig őrző kultúra talaján sarjadt kutatási paradigma hogyan vethető be a saját szókincs vizsgálatában, ill. egy másik lényegileg már régen szervetlenné vált nyelv és kultúra organikus nyomainak föllelésében, összehasonlító tanulmányozásában. Itt szólunk arról, hogy e szemlélet és a belőle fakadó módszerek alkalmazása révén talán megnyílt végre az út egy eddig kilátástalannak látszó föladat, a *szókincs belső architektúrájának* föltárásához, a struktúráját szervező elvek megismeréséhez, s reményeink szerint tanulmányunk egy apró lépésnek tekinthető ebben az irányban.

A címben szereplő, talányosan hangzó magyar szót nem sokan ismerik ma e hazában, pedig a *Magyar Értelmező Kéziszótár* (a továbbiakban MÉKSz) is legalább három szócikkben hozza:

> **olló**[2] *fn táj rég* **1.** Kecskegida. **2.** Őzgida. **3.** Zergeolló. [tör]
> **kecskeolló** *fn táj* Kecskegida.
> **zergeolló** *fn ritk Vad* A zerge kicsinye.

Az **olló**[1] címszó alatt találjuk az ismertebb jelentéseket: két pengéből álló *nyíróeszköz, rák ollója*, lábbal végzett *ollózás* stb. Az **olló**[2] jelentései közt az újabb meglepetés e szócikk végén ér bennünket, ahol is szögletes zárójelben a következő etimológiai magyarázatot találjuk: [? **olló**[2]]. Vagyis a MÉKSz szerint a *nyíróeszköz* jelentés az **olló**[2]-ből származna, amit viszont *török(!)* eredetűnek tételez. De már egyébként is kíváncsiak vagyunk: ugyan mi köze lehet a gidának a nyíróeszközhöz (vagy fordítva)? Beülünk a könyvtárba és körülbástyázzuk magunkat szótárakkal.

A számunkra elérhető forrásokból nagyjából kétféle magyarázat bontakozik ki. BÁRCZI GÉZA szófejtése szerint, amit lényegében a Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára (a továbbiakban MTESz) is elfogad — az *olló = nyíróeszköz* jelentésben „ismeretlen eredetű, talán a *kecskegida* jelentésű *olló*[2] képes alkalmazása"; hasonló jelentésfejlődésen (metaforikus bővülésen) ment volna keresztül a *bak* szó is. Az **olló**[2] viszont „ótörök" eredetű, a fölhozott példák: kirgiz *ulaq*, ujgur *oghlaq*, s ebben a származtatásban szerzőink hangtani nehézségeket nem látnak.

A szótáríró itt akár meg is állhatna, de nem teszi, hanem közli azt a megfigyelését: az (újszülött?) *gedu* hátsó lábai keresztben állnak, mint az *olló* két szára. Ezen egy kicsit elámulunk, hiszen az iskolában úgy tanultuk, hogy a nyelvi jel lényege szerint önkényes (legalábbis SAUSSURE svájci nyelvész működése, azaz századunk eleje óta, de lehet hogy már előtte is!), tehát semmiképpen sem ajánlatos (és főleg nem tudományos) dolog összefüggéseket keresni hasonló hangalakú és jelentésű szavak között. De akár olyan kérdés is felötlik bennünk, hogy milyen szót használhattak eleink a nyíróeszközre, mielőtt az ótörökökből kölcsönvették a föntemlített *gidó* jelentésű szavunkat? Meglehet, hogy nyírnivaló hiányában nem is volt szükségük ollóra. A kecskét helyenként nem is nyírják, hanem

BREHM szerint kopasztják, ha szőrt akarnak nyerni róla (az angóratípusú fajták kivételével).

Legalább ilyen érdekes KASSAI J. magyarázata a múlt század elején kiadott *Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv*ben. Vizsgált szavunkra két egymástól független levezetést ad. Az **olló**[1]-ben ugyanolyan fejlődés eredményét látja, mint *tarló talló, sarló salló* szavainkban, melyek a *tarol* ill. *sarol, sarabol* igékből eredeztethetők. Ehhez föl kell tételeznie egy azóta talán már kiveszett(?) *orol, arol* igét, s ennek egyik participiumát látnánk a szótárában fölvett *ollottság = Alopecia, fő kopaszodás* jelentésű képzett főnévben (úgy látszik, hogy Brehmnek igaza van — vö. „Forró vizet a kopaszra!")

Az **olló**[2] szócikkében Kassai a következő szavakat sorolja magyarázatként: *ketskeolló, gödöllő, Capella,* melyekben szerinte a kecskének *„ellettje, zellettje* (székelyül)" fejeződik ki, tehát az *olló* nem más, mint az *ellő* „vastag hangú" (azaz mély hangrendű) változata. A többi állat nősténye is ellik, kicsinyeit mégsem nevezzük ollónak, ellőnek vagy ellettnek — vethetnénk ellen, ugyanakkor a javára írjuk, hogy megemlíti: a népnyelv az **X** alakban álló szarufákat is ollónak nevezi, de azt is, hogy „rokonsági" (vagyis adott esetben hangtani) összefüggést lát a *göde* és a latin *haedus* között. Sajátosnak találhatjuk nála magának a *kecske* szónak a levezetését is: hangutánzónak tartja, s a *mekegőtske* (állat) szóból igyekszik származtatni; ebből csak(?) a *me-* és *-gő-* szótagokat kell elhagyni a kívánt eredmény elérése céljából. Teszi ezt azok után, hogy elveti a *csecs* szóból történő, mások által javasolt eredeztetést ama — valóban éles lexikográfusi szemre valló — megfigyelés alapján, miszerint a szóbanforgó testrésszel csak a nőstény állat rendelkezik.

A SZINTÉN MÚLT SZÁZADI, tekintélyét máig megőrző CZUCZOR-FOGARASI: *A magyar nyelv szótára* (a továbbiakban CzF) lényegében megismétli Kassai érvelését az *ellő–olló* rokonságot illetően. Azt a különbséget vesszük észre a múlt századi és jelenkori nyelvészek (és szótárak) között, hogy az előbbiek nem látnak kapcsolatot az *olló* két jelentése között (az eszközzel „semmi fogalmi rokonsága nincs", CzF), s mindkettőt szigorúan belső keletkezésűnek tekintik, míg az utóbbiak „motiválják" a kapcsolatot és török eredetet tételeznek (ez utóbbi a *kecske* szóra is áll).
Egyelőre két kérdésünk van:

1) vajon a „modern" szótárak adta magyarázat okvetlenül „tudományosabb" és „korszerűbb"-e, mint a múlt századiak?
2) a fenti „metaforikus" illetve „hangtani" magyarázaton túl milyen irányban keresgéljünk?

Az organikus keretben munkálkodni kívánó nyelvész szerencsére megtanulta Molnár V. József és Pap Gábor előadásaiból, hogy az archaikus műveltségben élő ember mindig fölfelé, a Nap mozgása

szerint tájékozódott, az iránytűt a szellemiség, a felső szint, az Ég, a Teremtő felé nézve kereste és találta meg. Tegyünk mi is eképpen, abból az alapföltevésből kiindulva, hogy a *felső világ* struktúrái és mozgásképletei szükségszerűen leképeződnek a nyelvben, a szókincsben éppúgy, mint a vizuális művészetekben, a zenében, építészetben, topográfiában stb. (Az, hogy ezt elfelejtettük, csakis a mi bajunk.) Elsőszámú segédeszközünk e tájékozódásban a *Napút* (= Állatöv) ábrája lesz; leginkább a KUSTÁR– PAP-féle grafikát, ill. a hozzáfűzött magyarázó táblázatot javaslom. Keressük meg rajta címadó állatunkat, a kecskét: természetesen a *Bak*ban fogjuk megtalálni, s ha most a kör szemközti pontjára pillantunk, megkapjuk a *Rák–Bak* tengelyt, azaz a napfordulós tengelyt; a címadó összetétel második elemét pedig a *Rák* jegy régi magyar nevében, az *Ollós*ban fogjuk föltalálni (ezt a MÉKSz már nem közli, de BALLAGI *A magyar nyelv teljes szótárá*ban még igen). Ezzel egy kitüntetett helyen megtaláltuk a *kecskeolló* nem nyelvi analógiáját, azaz kijelöltünk egy irányt, de még semmit nem magyaráztunk. Újabb kérdés merül föl: hogyan és miért keletkezett az analógia? Bízzuk rá magunkat egyelőre az Állatöv ábrájára és szótárainkra. Arra mindenképp számíthatunk, hogy egy ilyen kitüntetett szerepű tengely mentén további nyelvi összefüggéseket fogunk találni. Kezdjük az összetétel első tagja felől, melyre az *Új Magyar Tájszótár*ban (ÚMTSz) az alábbi furcsaságokat találjuk (az egyes jelentéseket illetve magyarázataikat kissé kivonatolva közlöm):

> **Kecske** 1. állvány, bak; 2. rokkafajta; 3. fonalgombolyító (alsó része); a *Magyar Nyelvjárások Atlasza* (MNYA) szerint *bakkincs, baklevél* alakba;n 4. kenderkévékből rakott gúla; 5. szabó, kőműves gúnyneve; 6. himlő.

MOST TEGYÜK FÉLRE A *HIMLŐ* JELENTÉST — egy ennél tágabb keretben megvan a maga helye, de jelen dolgozatban nem tárgyalható. A *kőműves* jelentést illetően is csupán emlékeztetünk az asztrálmitológiában nyilvántartott *Bak*-tulajdonságokra: az anyaggal való küzdés, különösen a bányászat, építészet [ez utóbbi egyébként tovább motiválja az 1. pont alatt említett „metaforikus jelentésbővülést", hogy átvegyük a MTESz-ben de a *kognitív szemantika* nevű mai nyelvészeti iskola (l. LAKOFF, 1987.) divatos terminológiáját, hiszen elsősorban az építkezéshez használt állványokról van szó mind a napig]. A *szabó* jelentés teljes mértékben illik az imént föltárt analógiához, hiszen fő munkaeszköze a tengely másik végén lévő állat fegyvere: az olló, amivel vágja, szabja az anyagot (*ollól* = nyír, szab, CzF). A 2-4. jelentéseknél viszont megakadunk: eddig fonásról, gombolyításról illetve e műveletek során használt anyagról nem volt szó. Fogódzót éppenséggel találunk, bár kissé közvetve: ha a kecske szőrét nem is gyakran, de a *juh*ét bizony fonják, gombolyítják, az pedig a keleti Állatövben a Bak(kecske) megfelelője. Az Új Magyar Tájszótár (ÚMTSz) pedig tud *gidu* = *juh* jelentésről. Biztonság kedvéért megnézzük ugyanitt a *kecskefi* szócikkét is: 3. szabó; 4. rokka.

EZZEL KAPTUNK UGYAN VALAMIFÉLE MEGERŐSÍTÉST, kell itt lenni egy rendszernek*, de hol keressük, hol kezdjük a kérdés „felgombolyítását"? Végigfutjuk a *kecske* összetételeit: *kecskególya = gödölye* (?). A kérdőjel után magyarázatként egy idézetet kapunk: *„Úgy ódalba ütlek, hogy kilenc kecskególya ugrik ki az ódaladból!* (betlehemi játékban)".

1. ÁBRA: „ELNÖVÉNYESEDETT" OLLÓ ÉS SZAMÁRFEJŰ, ÖKÖRSZARVÚ BAKKECSKE OROSZ NÉPI ÁBRÁZOLÁSON

Az Állatöv ábráján a Bakkal szemközti *Rák* három Holdház-állata között másodiknak fölismerjük a *Gólyát*, az *Ökör* és a *Párduc* között. Egy percre megfeledkezünk a fonásról, s eszünkbe jut, hogy az asztrálmitológiai hagyományban ez éppen a születés tengelye, pontosabban az élet két végpontját, az alászállást és emelkedést, születést és halált jelöli ki, mint kölcsönös, egymást kiegészítő állapoto-

* Bár semmiképpen sem a szónak hagyományos, formállogikai értelmében; vö. SANTILLANA 1977: 56 ff.

kat. Más megfogalmazásban: a Rákban a Kos hava óta növekvő élet visszafogja saját fejlődését, mintegy föláldozza magát az új élet létrehozása érdekében, ami aztán a *Bak*ban majd fizikailag is megszületik. A *kecskególya* szó akár tekinthető az alábbi szólások, ill. a bennük szereplő jelképes utalások „összevonásának":

> *Elvitte a kedvét a gólya* = **1.** szomorú, rosszkedvű; **2.** terhes. — „Düveő, düveő a lagziba, *gedó* van a menyasszonyba" (azaz terhes; lakodalmi rigmusból, ÚMTSz).

Folytatva vizsgálódásainkat, most a *gólya** címszónál ütjük föl az ÚMTSz-t, s találunk két idevágó jelentést, illetve további összetételeket:

> **gólya** 1. emelőszerkezet kazlazáshoz 2. fonáladagoló kampós fa (szövőszéken) 3. ács (BÁLINT: *Szegedi szótár*; SzSz)
> *gólya*farsang = fonóbeli játék, melyben két legény gólyának öltözve mulattatja a lányokat
> *gólya*fejes kötél = kévekötésre használt, a kalászok alatt összecsavart kötél; *bakos* = ugyanaz;
> *gólya*húgy** = 1. mácsonyaféle (Dipsacus) 2. kecskeruta (Galega)
> komp*gólyája* = a komp kötelét tartó X-alakú fa.

A szócikk végén megint egy meglepő idézet: „(Szitk.) *A gólyák motollálják föl a vékony hurkáját*". Látjuk, hogy itt is van fonal meg gombolyítás, a motolla éppen a fonalgombolyító másik neve. Az emelőszerkezet ugyanolyan típusú metaforikus bővülésnek látszik, mint a *bak* = *állvány* jelentés (vö. még a *daru* két hasonlóan összefüggő jelentését). Ezek után az *ács* jelentéssel (szintén *épít*, de fönt a „levegőben") sem lesz nehéz elszámolni; tudatában vagyunk annak, hogy a jelentések, (állatövi) jegyek és jegytulajdonságok efféle egymásba való átjátszása érthetetlen és elfogadhatatlan a formállogikai és analitikus megközelítés számára. (Ha viszont komolyan vennénk ezt a korlátozást, máris le kellene mondanunk a szókincs belső szerkezetének föltárásáról, mint ahogyan az akadémikus nyelvészet gyakorlatilag le is mond róla.)

Abból, amit címszavunkhoz eddig összeszedtünk, egy háromelemű rendszer kezd kibontakozni, szorosan a *Rák–Bak* tengelyhez kötötten: **fonal** (bél?); **gombolyít** (fon, forgat, teker); elvág, **nyisszant**.

Ilyen bemutatásban persze azonnal adódik egy mitológiai képzettársítás: a *Moirák* vagy *Párkák* (a skandináv mitológiában *Nornák*), akik megfonják, kimérik, majd elvágják az élet fonalát. De minthogy a születés tengelyéről van szó, már nem lepődünk meg azon, hogy eredetileg ezek a fonóasszonyok a szülés istennői voltak

* E szót az MTESz bizonytalan eredetűnek mondja, míg CzF szerint a latin „gége, nyak" jelentésű szavakkal rokonítható. Számunkra a „honnan ered"-kérdés nem döntő fontosságú, csak akkor vesszük figyelembe, ha egyéb adat is indokolja a szónak egy adott organikus struktúrában való elhelyezését.

** Anélkül, hogy itt megkísérelnénk motiválni az összefüggést, megemlítjük, hogy a régi magyarban a *húgy*nak volt „csillag(kép), égitest" jelentése is vö. *Kaszahúggya* = Orion — L. az SZ–T–R(G) képlet tárgyalását, két helyen is a dolgozatban.

(de legalább egyikük). Az angolban a *crib* szó mutatja ezt az összefüggést: „alapjelentései" (ha egyáltalán létezik olyasmi, hogy alapjelentés) = *bölcső* (v. jászol a betlehemi is), állás ököristállóban, s így a Praesepe konstelláció angol neve a Rák csillagképen belül, ugyanakkor a skót angolban éppen a *fonalgombolyító* egyik neve (GRANT W.: *The Schottis National Dictionary*; ScND), de tegyük hozzá a magunk gyártotta *Crib in Crab* (= Jászol a Rákban) szójátékot, mely ebben az összefüggésben már mélyebb motiváltságról árulkodik. A moldvai csángók egészen a legutóbbi időkig *kenderszálból sérítették az élet fonalát*, vagyis húztak *belet* a keresztelőn készített gyertyákba, melyeket (tehát magukat a gyertyákat!) a menyegzőn *esszefontak**, végül — utolsó állomásként — a haldokló kezébe adták (KÓS et al. 1981:198). A címadó kifejezéssel kapcsolatban eddig föltárt ill. ezután tárgyalandó jelentéstani összefüggéseket az alábbi felsorolásban kíséreltük meg összefoglalni (az elrendezés semmiféle rangsort nem fejez ki!):

KECSKEOLLÓ
a) fonál,, húr, bél(szerű) képletek
b) nemzés,, terhesség, szülés
c) műveletek (forgás) vízben
d) fon,, gombolyít, pörög
e) napfordulós tengely
f) ollós alakzat és mozgás (vágás)
g) peng,, pendít (hangzás,, nyelvelés)
h) a K–L/R (–P),, B–L hangtani képletek
i) növénynevek (szúrósság)

A KÉT NYELVBŐL EGY-EGY NYELVI NÉPRAJZI ADALÉK motiválja tovább a fenti hármas rendszer harmadik elemét. Magyarból *Sarlós Boldogasszony* (a „nehézkes" Mária) alakja, akinek ünnepe (július 2-a) Rák havában az aratás kezdetét jelzi, s utal a megható, de a magban újjászülető életre. Learatjuk az életet: *sarlóval* vágjuk, nyisszantjuk el a búzaszárat, ami maga is fonható képlet; koszorút vagy (Skóciában) gyakran állapotos női alakot fontak belőle *Shorn Maiden* (*The Oxford English Dictionary*; OED) néven. Nehéz eldönteni, hogy a „megnyírt szűz" vagy a „learatott szűz" lenne a jobb fordítás**, ugyanis az angol *shear(s)*, melynek *shorn* a 3. alakja, azaz a szenvedő melléknévi igeneve, főnévként többesszámban (nagyobb) ollót jelent (a rákét is), igeként egyaránt jelöli az aratást és a birka (fonható) gyapjának lenyírását, mássalhangzó képlete (*S–R*) pedig bizonyára merő véletlenségből megegyezik *sar(ló)* szavunk tövével (még emlékszünk rá, hogy egyik szótárunk együtt emlegeti a *sarló, olló, tarló* szavakat). Az ollónak nemcsak a funkciójával, hanem az alakjával is érdemes törődni. Ha a *Rák*-jegy szokványos

* Első olvasatra különös, de fontoljuk meg, hogy az angolban nemcsak a *wick* (= gyertyabél), hanem a *wax* (=viasz) is a *weave* (= szőni) rokona; a szócsoportot az indoeu. *weg—/webh–[= sző; ide-oda mozog (a guzsaly előtt)] gyökre szokás visszavezetni, a wax jelentése: „az, amit a méhek szőnek" volna (KLEIN).

** Egyéb lehetséges értelmezéseit l. Végvári 1992.

szimbólumában a szárak íveit kiegyenesítjük (ez az ábrázolás gyakori az újságok horoszkópjaiban), akkor egy olló két szárát kapjuk elválasztva, egymás fölött, vízszintes elrendezésben. A függőleges helyzetű (hegyével fölfelé vagy vízszintesen álló) csukott olló a drávaszögi hímzéseken nyilvánvaló fallikus szimbólum is [l. 3.ábra „a középső répás alak", írja GÖNYEY (1944) az 52. képtábláról], ha pedig szárait kinyitjuk, két egymást keresztező kardot kapunk: mindkettő jellegzetes *Skorpió*-ábrázolás (az emberi test mikrozodiákusában a férfi nemiszerv tartozik hozzá). Talán ezért utalt a régi magyarságban az *Ollós* elnevezés mindkét jegyre; a *Rák* által képviselt női nemiség nem elég a család létrejöttéhez, az utódnemzéshez. Ennek az elnevezésbeli kettősségnek az angolban az felelhet meg, hogy a Skorpió neve lényegében tartalmazza a Rák mássalhangzó képletét: *Scorpion–Crab* (a mássalhangzók kitüntetett szerepére nézve l. Pap 1993:115-128, SOMOGYI 1871:9, Végvári 1984).

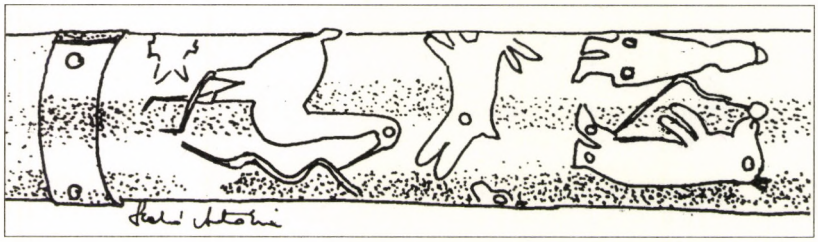

2. ÁBRA: "OLLÓLÁBÚ" GÓLYA A KÁDÁR GYULA KÉSZÍTETTE PÁSZTORBOTON (DÉRI MÚZEUM, L. SZ.: V.1929:174). A SZTÉLÉ ALAPÍTVÁNY SZÍVESSÉGÉBŐL, RAJZ: SZABÓ ANTÓNIA.

TÉRJÜNK MOST VISSZA GÓLYÁNKHOZ, nehogy elvigye a kedvünket. Egyelőre ne bolygassuk, mit motollál s miért, hiszen képes ő ennél sokkal érdekesebb tevékenységre, ez a *kelepelés*. (Megjegyzendő, hogy a *kelep* szót egyik jelentésében a CzF „elavult törzsökszónak" tekinti, melynek alapjelentése „görbeség, bonyolódás", vö. *kelepce*.) Ehhez a szép hangutánzó szóhoz mindjárt hozzátesszük, hogy a *kelepel* ige a malom forgó mozgására is utal. A malomkőről sejtjük, hogy a Rák-tulajdonságok egyik, teljességében még nem tisztázott reprezentánsa (Molnár V. József szíves közlése). Gondolhatunk az angol *mill-rind* jelentéseire = malomkő orsóvasa; címertanban háttal egymásnak fordított *holdsarlók* (ORSZÁGH L.: *Angol–magyar szótár* I–II.; OL); (végül is a Hold a Rák „otthona"!), de az egymáson forgó kövek ellentétes (alternatív vagy reciprok) mozgására is, amit a műszaki életben *nyíró* mozgásnak (erőnek, igénybevételnek) neveznek, s a *Rák* jegy egyik szokásos szimbóluma erre is utalhat. „A molnár rémest — úgy hívják — csinál rá [a malomkőre], így *hold* alakba, a másikra más felibe, az azé' van, hogy a gyors hajtás alkalmával a két kő hogy egymáson fekszik, kapjon levegőt, ne melegítse s ne égesse a lisztet el." (GAZDA 1993:216). Hangtani szempontból szorosan idevág a *kerep, kerép* változat is, egyéb jelentéseik:

kelep = **1.** átfordulás (!) a nyújtón (←talán a *kereplőből*?); **2.** (hangutánzó) gólya orra és hangja.
kerep = **1.** kereplő; **2.** rév talpa, dereglye, a vízimalmot tartó egyik csónak; „deszkából ácsolt hajó (vö. sárkerép)" (SZINNYEI). [←kun eredetű, vö. görög *karabosz* = könnyű hajó, orosz *korabl'* = hajó]; **3.** szarvaskerep, más néven sárkelep, kecskeszakáll (egy takarmánynövény, *Lotus corniculatus*; ←előzőből, talán mert virágja hasonlít a kétevezős vitorlás csónakhoz). **4.** fonalsodró (halászhálóhoz); **5.** szárny a guzsalyon; **6.** keverőszerkezet lekvárfőzéshez. (CzF, ÚMTSz, MTESz)

EGY MAJDAN ELKÉSZÜLŐ „ORGANIKUS SZÓTÁRBAN", a *kelep* szócikkében okvetlenül szerepelni fog mély hangrendű változata, a *kalap*; mely alakjánál és „jelentésénél" fogva is a *Mérleg* képjele, s így a *Rák*, azaz **Gólya** misztikus partnere. Ráadásul *pörge* szavunk nemcsak bajusznak vagy gyorsan forgó táncnak lehet jelzője, hanem a kalapnak is, tehát a pörgés (kunkorodás) mozzanata ilyen közvetítéssel is benne van a képben. De nem csak a gólya kelepel v. kerepel; az angolban az üzekedő kecske hangját az OED szerint a *rattle* szó jelöli, ami egyaránt jelent *kereplőt* és fecsegést; talán nem véletlen, hogy a *szarvaskerep* magyar nevei a gólyára és a bakra egyaránt utalnak. A *hajó* motívum a fönt felsorolt jelentések között a Rák érzelmi partnerének, a Mérlegnek egy újabb képjele. A *sárkerép* előhívja bennünk a MAGYAR ADORJÁN és SZŐCS ISTVÁN által emlegetett *sárhajót*, de a többi jelentés is (vízben történő) mozgásra, forgásra utal.

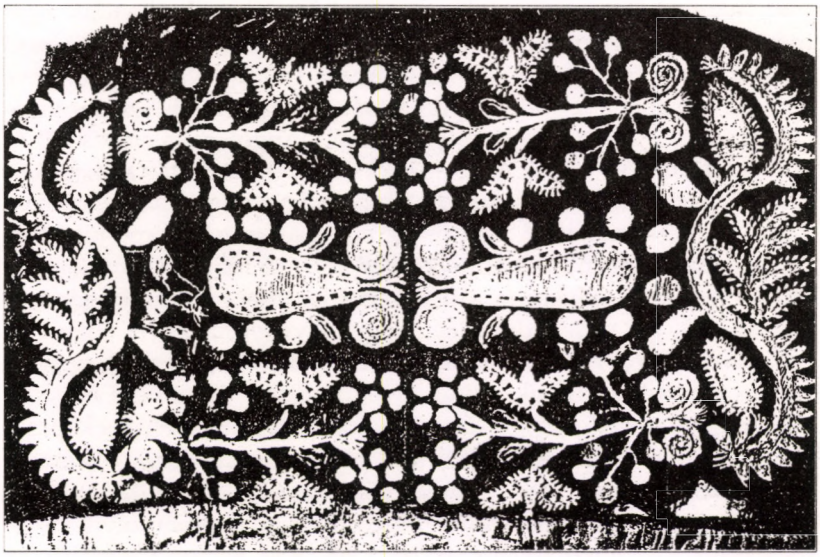

3. ÁBRA: „FŐKÖTŐ KONTYFEDŐ MINTÁJA. PETERDI TÍPUS." GÖNYEY 1944:52.

A növénynevek rendívüli és egészen sajátos módon segítenek a szókincs organikus összefüggéseinek, motivált struktúráinak föltárásában; egyazon növény különféle népi elnevezései egyfelől újabb és újabb analógiákat szolgáltatnak, másfelől tovább mélyítik, motiválják a már meglévőket. Ha a *(szarvas)kerepet* a növény *kecskeszakáll*

neve a Bakhoz (latin nevén a Bak*szarvú*hoz) sorolja, akkor az ellenkező oldalról, a Rák (Gólya) felől a *fodros gólyaorrt* (vagy esztragórt *Geranium phaenum*) fogjuk találni, melynek *pörögj* nevében újra megkapjuk a forgás motívumát. A (gólya- v. héjakút-) *mácsonya* (*Dipsacus sativus*) nevei pedig utalnak a szülésre: *bábatüske*; a gyapjúfeldolgozás műveleteire: *kallóbogáncs, csapóecset*; a *gólyahúgy* neve pedig a *kecskerutát* is jelenti egyes vidékeken; viszont ez utóbbinak egyéb nevei: *galga, (kecske)gálya* (vö. „kecskególya" föntebb), nemcsak hangtani „rokonságukban" és jelentésükben gör. *gala* = tej utalnak az anyaságra (a növény főzetét tejszaporítóként adják szoptatós anyáknak), hanem mássalhangzó képletük **(G–L)** is a *gólyát* idézi. És hogy visszatérjünk a kalaphoz: az *acsalapu* v. keserűlapu (*Petasites* „széleskarimájú kalap" jelentésű görög szóból) egyik neve *kalapfű*, más nevei pedig *gálgafű, gályafű* éppúgy utalhatnak a gólyára, mint a tejre (esetleg a Tejútra? — vannak *fehér*levelű fajok is).

A PÖRGÉS ÉS GÓLYA (illetve az általa képviselt *Rák*-jegy) kapcsolata még legalább egy növénynévben jelződik; igen fontos összefüggésről van szó, gondoljunk a spirális Tejút-képjelből ki*pörgő* életszikrákra hazai pásztorfaragásainkon! Pap 1990:165-66. *Pörög* szavunk mássalhangzó képlete „véletlenül" egyezik a gólya görög nevében található képlettel: *pelargosz*, **P–L/R–G** melyből a muskátlifélék latin neve, a *Pelargonium* is származik; vegyük észre, hogy ez pontosan a **K–L/R–P** képlet fordítottja! (A ferde vonal arra utal, hogy e két hangpár tagjai zöngés–zöngétlen, ill. likvidák egymással váltakozhatnak, egymásba átalakulhatnak.) A *bürökgémorr* (*Erodium cicutarium*) nevű növényről van szó, melynek egyik neve *pörgőfű*, ugyanis a termése kipörög (sőt az egyik leírás szerint kipattyázódik! AICHELE 1991:284) tokjából. Angol neve *stork's-bill* (= gólyacsőr), de egy másik neve — *puck-needle* — utal még a *berzenkére* (*Scandix pecten-veneris*) is, melynek *bábafésű* neve igencsak témánkba vág! Az angol név első tagja pedig nemcsak pörgő korongot jelent (pl. a jégkorongban), hanem a *kecskefejő* nevű madarat is, melynek más angol neve *spinner* (a szó egyéb jelentései = fonó; búgócsiga; prostituált). Az sem érdektelen, hogy növényünk egyik rokona a *bakbűzű gólyaorr* (gerely v. muskáta *Geranium robertianum*), egymagában utalva tengelyünk mindkét végpontjára! Ez utóbbi növénynév angolul *herb Robert* (= Róbertfű) fölidéz egy különleges kapcsolatot a gólya és a brit folklórban oly fontos *ökörszem–vörösbegy* „házaspár" között. De a *bürök–pörög* szavak lényegileg azonos mássalhangzó képletére is fölfigyelhetünk (a növénynév egyik változata: *börög*!); az angol folklór szerint a gólyának kedves eledele ez, az ember számára mérgező növény. A gólya és pörgés „asztrális" összetartozását erősíti az is, hogy a fönt említett berzenke a *turbolyával* (*Anthriscus*) együtt szerepel a növényhatározókban (néha határvonal nélkül, mint ennek alfaja), s ez utóbbinak további nevei: *eszterga*mag, csengbürök (csemegebürök), angolul pedig *chervil* vagy *bastard hemlock*, azaz „fattyúbürök" (*A. sylvestris*), *vö. csengő* = gyomnövény, *cseng/de(r)* = bokros hely, bozót. Az eszterga hangtanilag a gólyát [eszterág, de növény-

neveink között *isztragór* (= gólyaorr v. -csőr) alakban is], jelentésében pedig a forgást, forgácsolást (forgás általi megmunkálást) idézi meg minden eddigi példánál erőteljesebben. A turbolya név latin „rokonai": *turbo* = „pörgő dolog, búgócsiga, örvény, forgószél", magyar rokonai pedig *turbikál* = vizet, híg sarat kotor, *turbokol* = vizet zurbol (a CzF a *túr* gyököt kapcsolatba hozza az elemzéseinkben később fontossá váló *szúr* gyökkel). Az említett „asztrális" összefüggést pedig akár betű szerint is érthetjük, hiszen **a)** az *esztergának* orsója, sőt az angolban *ollója* (= állvány, gépágy) is van. („Az *olló* shear kifejezést használjuk, ha az eszterga lábakon áll, ..." Web). A magyarban pedig az *orsó*készítésre használt esztergának van *nyir*entyűszíja és *nyir*entyűfája, Gazda 1993:261); **b)** az *őszirózsa* latin (Aster) és egyik magyar nevében („ősz csillaga") megvan a csillag, másik magyar neve a *gerebcsin* pedig a **K–R/L–P** képletet hozza*; **c)** *asztri, asztrig, eszterhéj* = nád vagy szalmatető (ahol a gólya fészkel); **d)** *Estheria* néven ismeretes az apró levéllábú *rákok* egy neme, mely nevet a „csillag" jelentésű Eszter női névből származtatják (Klein). Az Eszter névnek (egyik becéző alakja *Esztrók* Csűry) CzF szerint is lehetséges „csillag" értelmezése, vö. *eszterág*, lat. *astra* (újabb, végiggondolásra érdemes szemantikai etnobotanikai sor: *eszterlánc, pitypang, pimpimpáré*).

4. ÁBRA: KÖSZÖRŰS ÁBRÁZOLÁSA NÉMETH MIHÁLY BOROTVATOKJÁN. GÖCSEJI MÚZEUM, L.SZ.: 51.05.1, FOTÓ: MAZUR ILDIKÓ.

* Egyik fajtájának angol neve *shareword* = ágyékfű, a *shear* (= olló) szóval rokon, első tag jelentése: az emberi test elágazása, ágyék (WEB, OED).

ITT NEM CSAK ARRÓL VAN SZÓ, hogy fogalmi vagy szemantikai kapcsolatokat veszünk észre különböző szavak között, bár ez önmagában véve is fontos. Az organikus műveltség egyik alapfogalma, az analógia, a fizikai, külsődleges (ill. annak látszó) jegyek és a belső tartalom lényegi összhangját fejezi ki, ill. követeli meg, ami a nyelvben a hangtani képletek és a jelentések szoros összhangját jelenti (ezt a nyelvi jel motiváltságának nevezzük, amiről a jelenkori tudomány akadémikus vonulata — a Saussure-i dogmák talaján állva — hallani sem akar). Különös fontosságú számunkra a szavak mássalhangzóképlete, illetve a mássalhangzókra jellemző szabályos váltakozások, melyeket egyébként az akadémikus nyelvészet is leírt, de külön-külön, és a jelentéstől elszakítva. Mi magunk a nyelvi jel motiváltságát (tehát nem önkényes voltát) egyelőre főleg abban látjuk, hogy az organikus műveltség szempontjából kulcsfontosságú szavak hangtani és szemantikai hasonlóságaik alapján sajátos struktúrákká szerveződnek, e struktúrák párhuzamait (a szó *nem-triviális* értelmében!) más nyelvekben (hipotézisem szerint bármely tetszőlegesen választott két nyelvben) is megtaláljuk, s ezek lexikológiai eszközökkel föltárhatók.

FON, GOMBOLYÍT, PÖRÖG

A/ MAGYAR
FON
1. Bél(szerű képletek)
2. Nemzés stb.
3. Növénynevek
4. Hanghatások (pengés)
5. Nyelvelés
6. Váltás a két mozgásforma, ill. alakzat között

Lexikai adalékok: 1. *angyalhurka* = vékony fonás; *hurkó* = guzsalyvirág (= őszi kikerics, *Colchicum*); *gordon* (vö. gör. *korde*) = parasztok orsója v. rokkája (saflór, olajözön = kerti pórsáfrány, Carthamus), üres növényszár, kóró(s burján), acat, tüske, karom, bélkiboltosodás (**gurdély** = divertikulum), húros hangszer, mély hang, síp; „Hosszú *belet* húztak neki" = igen idős; „A gólyák motollálják föl a vékony hurkáját"; 2. *póka, csicsikoma, báb* stb.; *befon* v. *behálóz* valakit; a guzsaly mint fallikus jelkép; *köldök* = kézimalom kövének szabályozója; *berreg* = (juh, kecske) párosodik [vö. pörög, pergő; bergő = kosbor (Orchis)]; 3. „Büdös a guzsaly, mert kijött a *csalán*" a fonási szezon végét jelző növény maga is fonható; *pörögj, pörgőfű*; 4–6. *kelep* = gólya hangja, szélben forgó madárijesztő, átfordulás nyújtón, köralakú kis térség; *pörge* kalap; *pergő* = rokka; *nyelvpergés* (CSONTVÁRY szava); *kereplő*; „Nem font a nyelvéért"; *fon* = dorombol.

B/ ANGOL
SPIN
1. Bél(szerű képletek)
2. Nemiség, szülés
3. Csalán, pók, (rák)olló
4. Pengés, hangzás
5. Váltás a két mozgásforma között.

Lexikai adalékok: 1. *ropes* (~kötél) = bél; *yarn* ind.eu. **gher-* (= belső szervek) = fonál; **2.** *spin* (= fonni) *spinner* (= prostituált), *spinster* (= vénlány); *to rip* = (ki)metsz, hasít, császármetszést végez (Shakespeare-nél és népballadákban), rokonítják a *ripple* [= (kendert v. lent) gerebenez] és a *reap* (= arat) igékkel, vö. még *rape* (= megerőszakol) és *rap* (= 120 yardnyi fonalat tartalmazó motring); **3.** *net* (= háló) ~ *nettle* (= csalán), *needle* (= varrótű) ind.eu. **(s)ne-* = fon, varr, vö. gör. *netron* = guzsaly; *cop* (= pók; orsóra tekert fonalköteg; asztag); *claw* (= rákolló) ~ *clew* (= gombolyag) ~ *crewel* (= hímzőfonál) ind.eu. **gleu-* = gombolyít; **4.** *reelbird* (*reel* = motollál) = pirregő (a réti tücsökmadár egyik neve); *thrum* (= pengetni; fonálvég, -csomó, -hulladék) vö. óang. *tungerum* = nyelvfék; *thrumwort* = két növény neve: 1) *guba*gyökér (= hídőr, Alisma), másik angol neve "love-lies-bleeding" (= vérző szerelem) 2) *póka*takony [v. szeretőkfüve (= floramour "szerelem virága") = bárányfark Amaranthus]; *spinner* (= fonó, pörgő, pók) és *scissor-grinder* (= olló köszörülő): a kecskefejő két neve (utalás a madár sajátos hangjára); **5.** *lathe* három jelentése: eszterga, fazekaspad, bordaláda (szövőszéken).

A **K/G L/R (P/B)** képlettel először az **olló**[2] szavunkat magyarázó török nyelvi példákban találkoztunk, később a *gólya, kerep* ~ *kelep, kalló* szavakban (a ~ jel egyazon szó alakváltozataira, ill. "rokonaira", analógiás realizációira utal. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy az „egyazon szó", vagyis a szótári címszó egy absztrakció, s a szó csak változataiban létezik).

MENJÜNK MOST TOVÁBB EGY LÉPÉSSEL. *Rák* szavunkat a modern szótárak egyértelműen szláv eredetűnek magyarázzák; ez a magyarázat szinte automatikusan lép be, mihelyt valamely magyar szóhoz hasonló előfordul legalább egy szláv nyelvben*. Itt fordított a helyzet, mint az *olló* esetében: a múltszázadiak a *rákot* a görög *karkinosz* szóval hozzák kapcsolatba, az első szótag megfordítása vagy hangáttétel révén (Kassai). Egy másik szótár (CzF) pedig a bennünket most nagyon érdeklő fonás eszközének, a *rokkának* tárgyalásakor említi a szóbanforgó **K– R** mássalhangzó képletet, fölvetve a *kerek* szóból való levezetést (szintén hangáttétellel), és megemlíti az angol *rock* = guzsaly szót. Bár az angolban nincs közvetlen kapcsolat a *kerek* és *kerék* között — rokka = *spinning-wheel*, azaz forgó, pörgő vagy fonó kerék — arra érdemes fölfigyelni, hogy a bölcső ringatását *to rock a cradle* ugyanezzel a szóval fejezik ki (az etimológusok szerint „természetesen" nincs semmiféle kapcsolat a két *rock* között). Ahogy tovább gombolyítjuk, szőjük mesénk fonalát, szembeötlik, hogy az angol *rák* (= *crab*) nemcsak a **K– R** hangokat tartalmazza, hanem a *kerep* stb. szavakban szereplő harmadik hangot is. A sok idetartozó angol szó között találunk utalást a malomra, harangra, lóra és dobogására, gombolyagra, nyelvelésre, szárnyverdesésre stb. Néhány további adalék ez utóbbihoz:

* Gödölye szavunk viszont — Bárczi szerint — „valószínűleg a német nyelvj. *gittele* 'nőstény kecskegida' átvétele". (A német származtatást már az MTESz sem tartja meggyőzőnek.)

kerep = l. fent az 5. jelentést (ÚMTSz)
shears = nagyobb olló; szárnypár (Web)
rákolló = "szárnyak gyanánt kinövő két tag" (CzF)

FIGYELEMREMÉLTÓ, HOGY MINDKÉT NYELVBEN valamiféle sajátos analógia mutatkozik a *rákolló és a szárny* között; ne számítsunk arra, hogy a modern biológia meg fogja ezt nekünk magyarázni. Lehet, hogy éppen a gólya szárnya lenne? Talán mégsem egészen véletlen, hogy távoleső kultúrákban jelentős szellemi kapacitású emberek (a Czuczor–Fogarasi szótáríró páros egyfelől, a költő EDMUND SPENSER az angol értelmezés forrása a Webster-szótárban másfelől) efféle analógiákat vesznek észre s ennek nyelvi kifejezést is adnak; ezt nem lehet elintézni a „metaforikus jelentésbővüléssel"!. Hangtani szempontból pedig azt vegyük észre, hogy ugyanazt a **K–L** sémát találjuk a *gólya–claw–chela* (a görög eredetű angol szó szintén a rák ollóját jelöli a zoológia nyelvén, és kapcsolatban áll a *kéz* jelentésű *chiro-* tővel) *clew* sorban (= karom, olló, gombolyag). Kádár Gyula pásztorbotján pedig „el van rajzolva" a *gólya* lába, méghozzá úgy, hogy a keresztbe tett lábak ollót formáznak (2. ábra). Egyelőre ne kérdezzük, hogy miért; e dolgozatban nem a miértekre keressük a választ, ezek ugyanis nem mindig konstruktív kérdések a szerves műveltség, vagy akár a nyelv vizsgálatában. Egyelőre csak az lehet a célunk, hogy a szókincs egy részrendszeréről próbáljunk minél teljesebb képet adni, és a dolgok mikéntje azaz a szókincs és a mitikus (tehát mindig teljességet adó) valóságkép közötti izomorfia megnyilvánulási módja most érdekesebb számunkra, mint az oknyomozás. Ahogy gyűlnek a szavak és az újabb analógiák, egyre kevésbé lesz rejtélyes a *gólya–rák* összetartozás állatövi ábránkon, kezdjük elfogadni az egyetemes világrend egyik alapsémájaként, amit most már nyelvileg is motiválni tudunk, illetve aminek nyelvi leképeződését is megtaláltuk.

A szárnyverdesés és lódobogás közötti (csak auditív?) analógiát itt csupán konstatálni tudjuk, hiszen a *madár–ló* összefüggésrendszer mindkét nyelvben teljesen önálló és óriási kutatási témát jelent, ami itt mégcsak nem is érinthető. Egy dologra mégis ki kell térnünk, a *nyelv* (mint testrész) helyére a rendszerben: **a)** a szárnyverdesést talán nem, de a *lódobogást* remekül tudjuk utánozni nyelvünknek sajátos módon történő csattogtatásával; **b)** *nyelv* és *olló* összefüggenek, az angolban hangtanilag: *clip* (= nyírni), *clippers* (= olló), *clap*[*(per)* = fecsegő ember/harang nyelve], *clapperclaw* (= leszid, ráförmed; szószerint „nyelv v. kereplő + karom v. rákolló"), a magyarban pedig szólásokban: *Ollóval vágták* — mondják a nyelves asszonyra (O. NAGY: *Magyar szólások és közmondások*; ONagy); **c)** összefügg a kereplővel és a malommal is, angolban a *clapper, clatter, rattle* szavak utalnak mindháromra, a mi nyelvünkből szólásokban: *Jól forog a malma., Nagypénteken kereplővel fogják a nyelvét agyonütni* ; **d)** sőt a fonással: *Nem font a nyelvéért., Pereg a nyelve, mint a rokka;* **e)** és a szüléssel is: *Bár a nyelvét vágta volna el a bába, mikor a köldökét elmetszette., Semmi bába nem ér a nyelvével* [ez utóbbiakat is a sokat

fecsegő (asszony)emberre mondják (ONagy, ME)]. Az angolban a *yarn* a beszéd fonalát is jelenti, *spin a yarn* = (koholt) történetet ad elő, *clew of discourse* = beszéd v. társalgás gombolyaga (mindjárt lesz szó ennek a *rákollóval* való kapcsolatáról) . A fonás nemcsak a hangzó beszéddel függhet össze: a moldvai csángók ugyanis nem faragják, hanem „írják a guzsalyt", a motollált fonal mértékegysége pedig az *ige* (= három szál), l. *Moldvai csángó népművészet*; 1981:198-200; ez utóbbi az Ormánságban is megvan *ige* alakban, de ott jelent még (kopaszodó fejen) hajfürtöt is (KISS J.: *Magyar madárnevek*). *(folytatjuk)*

VÉGVÁRI JÓZSEF

Jelek és rövidítések

~ = közös tőből származó, rokon;

* = hipotetikus, kikövetkeztetett szótő;

→ = levezetés vagy leszármazás iránya

' = angolban birtokosjel, szláv példákban lágyságjel;

/ = fölcserélhető hangok vagy hangcsoportok.

BALLAGI	Ballagi M.: *A magyar nyelv teljes szótára* I–II.; Pest: Heckenast, 1868–73.
BÁRCZI	Bárczi G.: *Magyar szófejtő szótár*; Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1941.
CsPr	Csapody V.–Priszter Sz.: *Magyar növénynevek* szótára; Budapest: Mezőgazdasági, 1966.
CzF	Czuczor G.–Fogarasi J.: *A magyar nyelv szótára* I–VI.; Pesat: Emich, 1862–74.
EDD	Wright J.: *The English Dialect Dictionary* I–VII.; Oxford: OUP, 1961.
EMSzTT	*Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–VI...; Bukarest: Kriterion, 1975–
Gomb	Gombocz Z.–Melich J.: *Magyar Etymológiai szótár*; Budapest: MTA, 1943.
Kassai	Kassai J.: *Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv* I–V.; Pest: Petrózai–Károlyi, 1833–36.
Kiss	Kiss G.–Keresztes K.: *Ormánsági szótár*; Budapest: Akadémiai, 1952.
Klein	Klein E.: *A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Languag*e I-II.; Amsterdam: Elsevier, 1966-67.
ME	Margalits E.: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*; Budapest: Akadémiai, 1993 (1896).
MÉKSz	*Magyar értelmező kéziszótár*: Budapest: Akadémiai, 1972.
MNyA	*A magyar nyelvjárások atlasza I-VI.* Budapest : Akadémiai, 1968-77.
MTESz	*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III.*; Budapest: Akadémiai, 1967-1976.

OED	*The Oxford English Dictionary;* Második kiadás kompaktlemezen. Oxford: OUP, 1992.
OL	Országh L.: *Angol-magyar szótár I-II.;* Budapest: Akadémiai, 1962.
ONagy	O. Nagy G.: *Magyar szólások és közmondások;* Budapest : Gondolat, 1976.
ScND	Grant W.: *The Scottish National Dictionary;* Edinburgh: The Scottish National Dictionary Association, 1941-76.
Szinnyei	Szinnyei J.: *Magyar tájszótár I-II.;* Budapest: Hornyánszky, 1893-1901.
SzSz	Bálint S.: *Szegedi szótár I-II.;* Budapest: Akadémiai, 1957.
ÚMTSz	*Új magyar tájszótár I-III.;* Budapest: Akadémiai, 1979.
Web	*Webster's New International Dictionary of the English Language I-II.;* London: G. Bell, 1932.

SZÉKESFEHÉRVÁR. LÉPCSŐ ÉS BAROKK SAROKHÁZ. GERŐ LÁSZLÓ RAJZA

*A HAGYOMÁNYTÓL A FORRADALOMIG**

A SZELLEMI UTAT, MELY EGYÉNEK TÖMEGEIT KÉSZTETI (vallási) közösségük elhagyására, hogy végül egy — nem kevésbé közösségi jellegű — (politikai) univerzumba tagolódjanak, bízvást tekinthetjük úgy, mint a századelő kelet-európai zsidóságát leghívebben leíró jelenséget, mely nyilvánvalónak és különlegesnek oly mértékben mutatkozik, amennyiben csak a világ ezen részének zsidóságát érinti. A kelet-európai zsidóság történelmi örökségét alkotó átalakulások mindamellett eléggé eltérőek ahhoz, hogysem múltjukat egységesen kezelhetnénk e szellemi út vizsgálata során. Jelen alkalommal arra teszünk kísérletet, hogy felvázoljuk a magyarázat néhány elemét, s hogy ha kielégítő végeredményre nem is, mindenesetre előbbre jussunk a folyamat megismerésében. Sosem könnyű számba venni a különféle népek sajátszerű történelmi útjában mutatkozó egyedi vonásokat, finom eltéréseket. A zsidóság múltjának megértéséhez kapcsolódó nehézségeket az is fokozza, hogy a ma társadalma alig nyújt párhuzamokat; a zsidók nem képeznek többé különálló társadalmi csoportot, zsidóságáért senki nem sorolódik a kizárt, vagy peremhelyzetbe sodródott rétegek közé.

Hogy közel férkőzhessünk a zsidó tömegeket a 20. század hajnalán a hagyományból a forradalomba vezető út feltárásához, a dolgokat kezdeteiktől kell szemügyre vennünk, s a zsidókat azon európai nemzeti társadalmak távlatába kell helyeznünk, melyek közel tíz évszázadon át peremhelyzetbe szorították őket. (Arra gondolunk tehát, hogy a népesség egy jelentős hányada eloldódik a hagyománytól, a szó weberi értelmében, hol is a múlt és továbbörökítésének formái hatással vannak az érvényben levő törvényekre , az általuk kedvelt jelszóval élve: „hagyjuk a múltat, és nyissunk tiszta lapot".) Hisz a zsidók beillesztése a törvényes jog keretei közé viszonylag új jelenség, legkorábban a francia forradalomig (1789), legkésőbb pedig az orosz forradalomig (1917) vezet vissza. Alig másfél évszázad választja el tehát e két emancipációs időpontot, köztük helyezkednek el a széles értelemben vett egyenjogúsítás különböző állomásai, melyek végül teljes jogú polgárrá tették a zsidókat. Hogyan tekinthetnők át európai kizárattatásuk e tíz évszázadát tíz-egynéhány oldalon?

A hagyományos zsidó társadalom a 10-11. századtól kezdve szerveződik meg. Nagy jelentőségű átalakulások kora ez, melyek éppúgy nyomot hagynak a zsidókon, mint környezetükön. Gazdasági téren a zsidók jól körülhatárolható, ám a gyakori állításokkal

szemben korántsem stratégikus helyet foglalnak el, szállítók, kereskedők lesznek. Kulturális téren az írástudó hivatalnokok és a szellemi közvetítők magas száma révén szerepük nem kevésbé jelentős. Vallásilag pedig az említett átalakulások abban a korszakban játszódnak le, mikor a keresztény világ kezdi észrevenni e „harmadik istent", s az észlelés fokozatos megállapodásával szinte egyidőben meg is születik a középkori kereszténység ördögi zsidóképe. Másként szólva, az első és a második keresztes hadjárat között a zsidók vallásilag megkülönböztetett egyének összességéből a társadalomban jól látható, elkülönített testté válnak. A feudális világ a 10. és a 13. század során létrehozott egy aprólékos jogi segédlettel megtámogatott állapotot, mely meglehet, törvényes jellegű, mindamellett sok tekintetben igen jellemző is volt.

A FEUDÁLIS VILÁGBAN a városi törvényeket az egyes egyének jogai és kötelmei szerint alkotják meg. A Német-római Birodalomban a nép közössége, melynek e törvények szólnak, keresztényként tételeződik. Ennélfogva a társadalmi szabályok e közösség és az őt körülvevő közeg igényei szerint határozódnak meg. A birodalom városaiban élő nem keresztény lakosok számára külön törvényeket kell alkotni, hiszen a polgárjog alapja a római kánon, mely nem vonatkoztatható más vallások követőire. A zsidók társadalmasodási formái, mint az a középkor második felének törvényeiből és egyéb jogi munkáiból kitűnik, azt mutatják, hogy a hagyományos modell a (hit)község volt. Kezdeti alakzatait tekintve, ez a családok egyazon helyen való csoportosulásában öltött testet, olyan épületek és létesítmények körül, melyek a rituális életvitel, a mindennapi vallásosság szükségleteit szolgálták. A középkori szövegek tanúsága szerint a zsidók leggyakrabban ott telepedtek meg, ahol nem csupán földet kaptak, de el is temethették benne halottaikat, valamint ahol egy vallási és oktatási célokat szolgáló épületet, vagy legalább helyiséget is birtokolhattak, melynek szomszédságában a *mikve*, a rituális fürdő friss vízzel való ellátására alkalmas forrás, vagy folyó is volt. A helyi adottságok és a zsidó közösségek anyagi lehetőségei szerint változó gyakorisággal egyéb intézmények is megtalálhatók a zsidók utcáiban vagy negyedeiben: menhely a szegények és a betegek számára, étkezőhelyiség, elöljárósági épület, vagy a *bész din*, a rabbinikus tekintélyekből álló bíróság épülete. Ezek az állapotok, a legkedvezőbbektől a legkezdetlegesebbekig, szoros összefüggést mutatnak a kibocsátott törvények „privilégiumaival", melyeket a zsidókat ideiglenesen vagy állandó jelleggel befogadó városok püspökeinek és fejedelmeinek oklevelei szabnak meg.

A zsidók törvényes helyzete tehát korok s helyek szerint igen változatos, sokat mond mindemellett a világi hatóságoknak a római kánonnal szembeni eltérő érzékenységéről is. Ha az egyházi hatás erős, nyomát leljük a jogi munkákban, s mint például a délnémet tartományok zsidóinál a kényszerszolgaság állapotaira bukkanunk; ha csekélyebb, a törvények a jóindulatig mérsékeltek lesznek. Ám minden esetben a középkori jogalkotók határozzák meg a zsidó lét-

helyzet szabályait[1]. Adófizetésre szorított helyzet, bármely alakját vesszük is, a *servitus judaeorum*, a zsidó szolgaság modelljén át a *servi camerae*, a királyi szolgaság formájáig. E jogalkotók anélkül vetik a zsidókat a legfelsőbb hatalom uralma alá, hogy egyezkednének a városi hatóságokkal, melyek nem részesülnek sem a pénzbeli, sem a természetbeni adókból, s csak szerény jövedelmet húznak a zsidók által folytatott helyi gazdasági cseretevékenység és az így előállt kereskedelmi fejlődés hasznából. Ha a mérsékeltnek mondható jogi anyag többségében található *homines minus potentes* formát nézzük, a zsidókat az alávetett népesség egy különösen és folyamatosan védett kategóriájában találjuk, hol is az ellenük irányuló erőszakos cselekmények végrehajtóira lefejezés vár, amiért vétettek a „közbékesség" ellen. Mégis, kizárva a fegyverviselés, vagyis a törvényes önvédelem lehetőségének jogából, a zsidók helyzete a 13-tól a 15-ik századig folyamatos jogi leépülést mutat, elérkezve végül a társadalomból való kizártság állapotáig, melynek a községi autonómia ellentételezése, ha nem épp fonákszerű következménye lesz.[2]

A nyugati világot az 1348-1349-ben végigpusztító szörnyű járvány, a fekete pestis, drámai üldözések és kiűzetések egész sorozatát idézi elő az európai zsidóság körében. Ám evvel egyidőben a keresztény világ egysége meginog. Szétzilálják a folytonos lázadások, valamint a papság és a rendek közötti tartós feszültség, amelyben egyre élesebben fejeződnek ki a vallási irányzatok megjelenésével is megtámogatott nemzeti törekvések. A huszita háborúk ütik az első rést, hisz összekapcsolódik bennük a római kánon elleni vallási lázadás a germán imperializmussal szembeni szláv ellenállással. S midőn a városokban a kézművesek védelmi egyesülései föllázadnak az arisztokratikus uralom ellen, a hatalom kezd átcsúszni a fejedelmek, hercegek, grófok, vagy épp a helyi hatóságok kezébe. A császárnak fokozatosan át kell adnia a városokban élő zsidók fölötti ellenőrzést, átengedve nekik a zsidóktól származó különleges jövedelmi források részbeni kiaknázásának jogát is. A minduntalan bekövetkező kiűzetések és mészárlások miatt a zsidóknak szembesülniük kell a közösségi élet valamiféle tartós szabályozásának szükségességével. Az elöljárók tekintélye lesz az az erő, melynek köszönhetően megszilárdul a zsidó utcák és negyedek belső rendje, hogy elkerüljenek mindenfajta olyan zavargást, mely kiválthatná a helyi hatóságok bármi csekély beavatkozását is.

MEGERŐSÍTÉST NYERVÉN, mint testületi jellegű csoportosulás, a vallási egyediségét kinyilvánító *askenázi* zsidó közösség elindul egy modell felé, mely átszeli a középkori államok határait. Az önerőből létrehozott, rabbinikus törvénykezéssel irányított középkori községi modell az egész askenázi világban közel azonos formákat ölt, függetlenedve a kereszténységet szétszakító, a germán birodalmat fölaprózó különféle geopolitikai konfliktusoktól, melyeknek hatásai a magyar és a cseh királyság határáig terjednek. A *halákha* által szabályozott (hit)községi élet a vallás szükségletei és a külső hatóságok követelései szerint szerveződik meg, uralmi intézményei

testesítik meg befelé az adott ország vagy terület királyi, földesúri, vagy helyi hatalmát. Visszatér ilymódon a *kehilla*hoz, a (hit)községhez a zsidókra kollektív érvénnyel kivetett adók, s a különféle egyéb pénzbeli terhek egyénenkénti szétosztásának, majd összegyűjtésének kötelezettsége, de ugyanígy megilleti a vagyonnal való rendelkezés joga, hogy megfelelhessen saját anyagi és szellemi jellegű kötelmeinek az oktatásban, a jótékonyságban, a szegények és a betegek ellátásában, vagy hogy váltságdíjat tudjon fizetni a község foglyul ejtett tagjaiért.

MIRE A FEUDÁLIS VILÁG TÁRSADALMI RÉTEGEI KIALAKULNAK, a zsidók, kiket mindaddig nem soroltak az idegenek, vagy a peremjellegű csoportok közé, egyszerre kívül találják magukat a főbb alakzatokon. Ám ezzel párhuzamosan a keresztes hadjáratok és a vallási üldöztetések óta lezajlott események átformálták a zsidók önszemléletét is, a módot, ahogyan elhelyezték magukat a világban, amint azt a liturgia nagy fontosságú átalakulásai tanúsítják. Bennük a lehető legfeszültebb várakozás ölt testet a messiási jövő iránt, az isteni bosszú óhaja, a remény, hogy ki-ki elnyeri méltányos jussát, s beteljesülésként egyben a lehetőséget, hogy átlépjen egy másik világba. Jóllehet keresztényekkel körülvéve élnek, a zsidóknak adományozott lehetőség, hogy maguk alkossák meg saját negyedük vagy utcájuk rendjét, hogy bekerítsék azt a rossz szándékú látogatók ellen, s a községi hatalom mind erősebb szerkezete elindít egy bezárkózási folyamatot is, mindegyre szűkül a külvilággal folytatott szellemi csere, s fölerősödik a községi élet vitalitása, színessége.

A zsidó világot átható vándormozgalmak Európa legtávolabbi vidékein is zsidó közösségek létrejöttéhez vezetnek. Odahagyva a német államokat, Csehországot, Morvaországot, Itáliát és Spanyolországot a zsidók megtelepszenek Lengyelországban és Litvániában, ahol is megalkotják a zsidó igazgatás területileg központosított modelljét. A középkor óta a községi bíráskodás rendszere normává lett. A község a középkori városban szert tett az általánosan uralkodó szabályok függvényében egyfajta mini-szuverenitásra, mely lehetővé tette a zsidók számára, hogy saját törvényeik szerint éljenek, persze azzal a feltétellel, hogy teljesítik minden pénzbeli kötelmüket, s fizetik a néha mértéktelenül magas pótadókat. A Lengyel-litván és a Cseh-morva területi tanácsok a 13. század elejétől fogva működnek[3], kezdetben az uralkodó által kinevezett rabbi-bírák hatósága, utóbb, a század második felében pedig fokozatosan olyan vezetők gyámsága alatt, akiket ők maguk választanak és neveznek ki. A választás gyakran esett a legnagyobb becsben álló rabbikra és tanítókra, kiknek elhivatottsága és képességei a lehető legbölcsebb vezetés biztosítékául szolgáltak. Az 1519-1764 között működő *Vaad arbaa aratsot*, a Négy Ország Tanácsa visszavesz valamit a helyi község önrendelkezésének elvéből, ám minden nagyobb vidék követének részvétele mellett. Joghatósága elsősorban a koronához és a kormányzati hatóságokhoz fűződő viszonyok ápolására terjedt ki. Az 1650-1748 között létezett Morvaországi Tanács hasonlóképp működött, azzal a különbséggel, hogy nem csupán a nagyobb területek

küldötteit gyűjtötte egybe, de Csehország és Morávia kisebb, szétszórt községeinek képviselőit is. E területi tanácsok, melyek nem voltak képesek gyökeret verni a német államokban, ahol az állam elleni összeesküvéssel vádolták őket, a belső viszonyokon őrködve rögzítik a társadalmi életnek a zsidó vallási törvénnyel és szabályrendszerrel, valamint az állam által előírt megszorításokkal és kötelezettségekkel egybevágó normáit.

A CSALÁDNAK, A KÖZSÉG KICSINY MÁSÁNAK KIVÁLTSÁGOS HELYE VAN a továbbításban és a csoport fenntartásában. Mindenkinek aprólékos pontossággal meghatározott szerep jut benne, egy ideálisnak tekintett nemek közti megosztás szerint. A férfi a mintaapa, az úr, a bölcsesség képe, életét inkább a tanulásnak és az oktatásnak, mintsem az üzletnek kell szentelnie, a nő feladata pedig inkább a család belső rendjének fenntartása, mintsem a mezőkön való munkálkodás. Persze, a gazdasági kényszerek gyakorta háttérbe szorítják a családi élet eme ideális képét; meglehetősen gyakori, hogy a férfi és a nő mindketten dolgoznak, egyikük a boltban, másikuk a mezőn, anélkül, hogy a hagyományos modell bármit is veszítene erejéből. Innen van, hogy a judaizmus sokkal inkább a *micvák*, a mindennapi életvezetésre vonatkozó utasítások révén él és örökítődik tovább, mintsem a teoretikus tudás átadása által. Az otthonnak tehát a világegyetem felszentelt láthatárát kell érintenie, négy könyéknyi távolságban az istenitől. A férfit és a nőt nem ugyanolyan számú rituális kötelezettség terheli. Ha a férfinak 613 zsidók számára rendelt vallási utasítás teljesítésére kell törekednie, a nőnek meg kell elégednie a házastársi viszony, az anyaság, és a családi élet körébe tartozó három, nemére szabott kötelem szemmel tartásával: a szombatra való készülődés jegyében a gyertyagyújtással (*hadláka*), a szombati kenyér tésztájából való mintavétellel (*halla*), és a rituális fürdő havi vérzés utáni használatával (*nidda*). A házasságkötést úgy tekintik, mint a felnőtt élet első állomását, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy teljes emberi lényként éljen, hisz a zsidó férfi sajátlagos feladata a nemzésben, a csoport fennmaradásának biztosításában áll. A házasságok ily módon egy sokrétű alkufolyamat tárgyait képezik, melyben közrejátszik a származás — legnagyobb értéke a néhány (hit)tudóst, elhivatott szellemi embert is fölvonultató családfának van —, de nem kevésbé a házasulandók családjának anyagi biztonsága, melyet úgy tekintenek, mint a jövőbeni pár lelki nyugalmának és vallásos életének elengedhetetlen biztosítékát.

Az oktatás és a tanulás fontos helyet foglalnak el a közösség társadalmi irányításában. A *jesivák* tanítómestereinek kiválasztása elsőrendű jelentőséggel bír, hiszen hírnevük és tudásuk vonzza az idegen növendékeket, akik a hely megbecsültségének forrását képezik. Minden valamelyes fontosságra szert tevő (hit)község nyitni tartozik valamiféle felnőtteket és fiatalokat oktató rabbinikus iskolát, fenntartásuk költségei a község elöljáróságát terhelik. A hagyományos *askenázi* társadalomban a *Tóra* tanítása az egyetemes oktatás érvényével bír. A zsidó ifjú a *Tóra* révén nyeri el jellegzetes tulajdon-

ságait, s a szövegek értelmezései, magyarázatai által közvetítődik a zsidó kultúra és életmód.

A ZSIDÓ UTCA VALLÁSI ÉS TÁRSADALMI ÉLETE számos ponton egybefonódik. A rituálék az etikából származnak, amely maga a szociabilitás normájául szolgál. A rituális fürdő, a *mikve* biztosítja például a párok házaséletének szertartásos jellegét. A betegek ápolása, egészen a legutolsó teendőkig, s a temetési szertartások elvégzése is, a vallási és a társadalmi élet széleskörű egymásba fonódásáról tanúskodnak. A község alkalmazásában álló orvosok és bábaasszonyok szolgálatait mindemellett gyakran veszik igénybe a keresztény falvak lakói is. A társadalmi etika megköveteli, hogy gondosan foglalkozzanak a betegekkel és a haldoklókkal, s hogy senkit ne hagyjanak elföldelni az előírt zsidó temetési szabályok betartása nélkül. Minden beteg igényt tarthat rá, hogy a közösség tagjai rendszeresen látogassák, ellássák a minimálisan szükséges élelemmel, fűtsenek neki, s ha szükséges, gyógyszerészt, vagy orvost hívjanak hozzá. Ugyanilyen alapon, minden elhunyt külön sírhoz jut a temetőben, ahová fehér lepelbe burkolva viszik ki. Hogy elkerüljék az etika és a könyörületesség követelményeinek ütközését, a (hit)községek a 16. század elejétől létrehozták az *Utolsó föladat*-egyesületeket[4], magukra vállalván a beteggondozást és a temetési szertartások megszervezését. Külön javadalmat soha nem húzó tagjaikat a község legtiszteletreméltóbb előkelőségeinek soraiból választják, s a társaság munkájában való részvétel mindig a megbecsülés, a tisztelet díját hozza. Az egyesületek őrködnek a közösség általános erkölcsi állapota fölött, különös figyelemmel illetik a tanulást, az újszülöttek körülmetélését, sőt mi több, hozományt gyűjtenek a szegényebb házasulandó lányok számára.

A 20. század elejéig a (hit)községi élet jóval gyakrabban jelenik meg valamiféle kikötőként, ahol a házaló kereskedő, ki egész héten át járja az utakat, szeret feltöltődni, mintsem az elviselhetetlen kényszerek székhelyeként. Innen van az örömök és a bánatok keveredése. Az örömök sorában mindenképp az első helyre kívánkozik az idő múlása, belső tagolódása, ami oly hasonlíthatatlanná teszi a zsidó utcában folyó életet. Anélkül lehet például enni, hogy túlságos figyelemmel lennének a minden idegen élelmiszert terhelő tilalomra, lehet társaságban inni, ha a szomjúság megszállja a torkot, s mindenekelőtt nem kell törődni a templomtornyok lélekharang-szavával.

A nap korán kezdődik, a napi áldás elmondásával, a férfiközösségben végzett ájtatossággal, majd az esti áhítattal, s az otthonba való visszatéréssel fejeződik be. Ami a hetet illeti, természetesen az első napon, vasárnap kezdődik, és a hetedik napon, a szombati pihenéssel ér véget. A köztes időnek egy célja van, hogy elérje a pénteket, mikor is délutántól fogva minden tevékenységet fölfüggesztenek a heti ünnep előkészületeinek elvégzése érdekében. Fürdőbe mennek, felöltik a szombati öltözékeket, és a zsinagógába vonulnak.

A hét szombati megszakítása amolyan időből „ellopott" idő. Ez a nap a hagyomány szerint nem az emberé, sokkal inkább arra

szolgál, hogy megerősítse a zsidók Istenhez való tartozását. Kívül a mindennapok folyásán, odahagyva minden evilági esetlegességet, e nap az Istenhez való visszatérés napja. S mégis, az egész élet erre a napra irányul, melyet alaposan ki kell tölteni földi és szellemi javakkal. Az asztal megterítve, fénylenek a kandeláberek, a tányéroknak is tele kell lenniük, s e nap, melyet a lélek nyugalmának szentelnek, s melynek legnagyobb része a zsinagógában zajlik, az idők során egyben a szellemi eszmecserék, s a többé-kevésbé világi jellegű mulatságok napjává is válik.

A BÜNTETÉS JOGA, S AZ EGYESEK JOGÁLLÁSA a hagyományos társadalomban teljes mértékben a zsidó vallási törvényből ered. A *bész din*, a rabbinikus bíróság jogosult ítélkezni a belső peres ügyekben, a községbeliek által másoknak okozott károk esetében, a végsőkig törekedvén arra, hogy kebelén belül tartson minden olyan ügyet, mely kiválthatná a külső hatóságok beavatkozását. Területi és helyi adottságok szabta változatossággal a zsidó községek saját tűzoltó brigádot, saját rendőrséget és néha börtönt is tarthattak. Az általuk kiszabható büntetések mindamellett teljes mértékben azoktól a kiváltságoktól függtek, melyeket a megtelepedésüket lehetővé tevő oklevelek engedélyeztek. A legáltalánosabban testi fenyítést alkalmaztak, leggyakrabban a botozást, de lehettek erőszakosabbak is, el egészen a korbácsolásig, a szöges ostorig, az éheztetésig. A halálbüntetés nem tartozott a községi jogosítványok közé, a legsúlyosabb esetekben a társadalmi halál, az időleges, vagy végleges kiközösítés büntetése járt annak, akit valami súlyos vétség miatt elítéltek. Ha a kiközösítésre okot adó vétségeket a vallási és a társadalmi térben nézzük, a (meglehetősen gyakori) választási csalást éppúgy megállapíthatjuk, mint a vagyoni bukást, s így bélyegezték meg a vallási eretnekséget, vagy a vallástól való elszakadást is. A kiközösítéshez vezető zsidó deviancia jelenségéért az erkölcsök fokozatos elmozdulása és az eszmék fejlődése a felelős, melyek mindinkább szembe kerültek a hagyományos községi tekintéllyel. Erről tanúskodnak a *haszid* lázadáskor, a mozgalom kezdetén megfogalmazottak, azt követőleg a felvilágosodás propagandája, majd ezek ismétlődtek, jóllehet már csak csekély mértékben, a forradalmi eszmék elterjedésének idején.

A Habsburg Birodalomban a zsidóknak szabad királyi városba tilos lévén bejutniuk, nem telepedhettek meg ott, ahol akartak, nem űzhettek bizonyos foglalkozásokat, nem bérelhettek földet, és ki voltak zárva a kézművesek és a kereskedők céheiből. Orvosok lehettek, de nem tanulhattak jogot, így persze ügyvédek nem lehettek, nem állhattak állami szolgálatba, s nem foglalhattak el egyetlen olyan pozíciót sem, amely egy keresztény fölé helyezte volna őket, hacsak nem oktatóként. A II. JÓZSEF által kibocsátott türelmi rendelet új lehetőségeket nyitott meg előttük: a városokban való megtelepedés jogán túl földet vásárolhattak, kézműves tevékenységekbe foghattak. Igaz, a rendelet egyidejűleg elzárta a hagyományos házaló és haszonbérleti tevékenységeket mindazok elől, akik maguk nem gazdálkodtak. Miközben a községek az egymást követő emancipációs

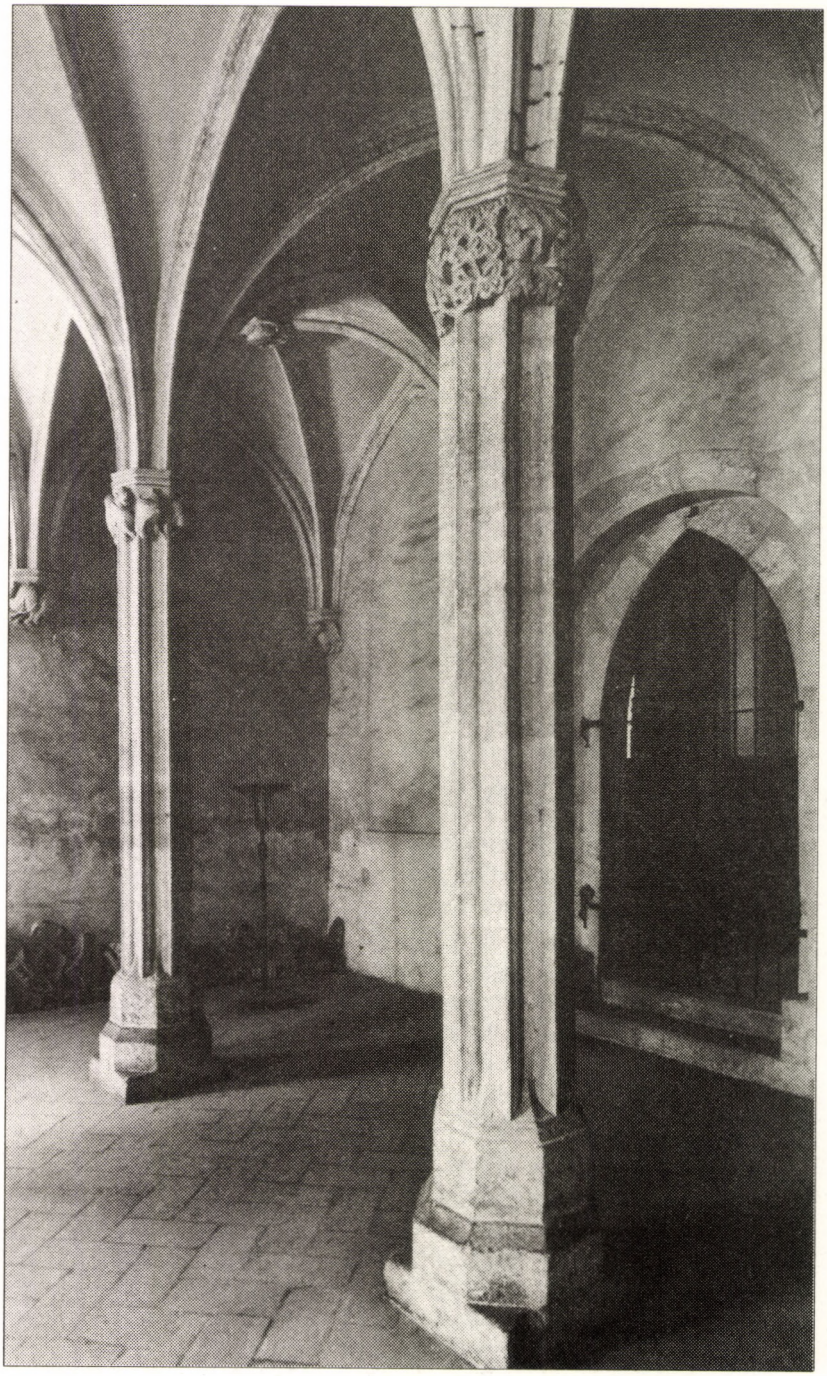

SOPRON. KÁPTALANTEREM

törvényekkel — amelyek sorát 1781-ben a Habsburg Birodalom nyitotta meg, s az 1822-es lengyel törvényt követően 1917-ben az orosz emancipáció zárta le — elveszítették a zsidók feletti bíráskodás hatalmát, azonban az előző századok során fölhalmozott erkölcsi hatalomból nem keveset sikerült megőrizniük, s továbbra is ellenőrizhették a csoport szokásjog-szerű társadalmi törvényeinek betartását.

A hagyományos társadalom efféle megközelítése az eseménytörténet és az antropológia területére kalauzol bennünket, az egyediség és az önmeghatározás kérdéseinek talán legalkalmasabb megválaszolása felé. A hagyományos társadalom törvényesített jogi formái eltűntek ugyan, de a vallási szabálykövetés világának keretein belül számos norma továbbörökítődött. Az *askenázi* zsidó társadalmasodás régi modellje a nyugati feudális modell társadalmi és vallási örökségével való széleskörű összefonódáson nyugodott. E modell az emancipációval fölszámolódott, de tovább éltek a hagyományok, melyeknek addigi, a folytonosságot, közvetítést és alkalmazkodást szolgáló társadalmi formái megváltoztak.

AZSIDÓ VALLÁS HATÁRAI a hagyományos társadalomban alakultak ki és véglegesedtek, századokon át keveredtek benne az antik és a középkori világ zsidó és nem zsidó forrásokból származó társadalmi, büntetőjogi, polgári és vallási törvényei. Az emancipáció által kiváltott folyamatnak el kellett vezetnie a zsidó jogi, vallási és társadalmi rendszer felülvizsgálatához, hogy a jelenben uralkodó állami törvények új feltételeihez igazodhassék, és a társadalmi, valamint a büntetőjogi rész leválasztása után a zsidó községek számára csak a vallási terület maradjon meg. E leválasztási folyamat szükségképpen vezetett el a judaizmus kizárólagos vallási jellegének [*confessionalisatio*] kialakulásához, s hozott létre két alább tárgyalandó szélsőséges alakzatot, melyek a judaizmus modernizációját kísérték.

A 19. század elején a világ zsidó népessége hozzávetőleg 3.300.000 lélekre tehető; közülük megközelítőleg 3.000.000 él Európában. Az 1880-as évek végén a világ 7 és fél milliónyi zsidóságából 7 millióra tehetjük az Európában élők számát, soraikban félmillió *szefárd* zsidóval.[5] E rendkívül gyors demográfiai növekedés — Közép-Európa területeinek kiváltképp éles túlnépesedése miatt — egyfajta telítettséghez vezetett, ami a régióban uralkodó nehéz viszonyoktól is ösztönözve egy elsősorban az Egyesült Államok felé irányuló vándormozgalmat indított útnak. Az 1880-as évekig a zsidók főleg Európa belseje felé vándoroltak, a poznani hercegségből egyéb német területek, Galícia felől a Habsburg Birodalom többi területei, az északi lakóhelyek felől Lengyelország, s onnan tovább, dél felé. Franciaországban Elzász-Lotaringiából az ország közepe felé.

A magas természetes szaporulatnak, a nagy arányú vándormozgalomnak, és a városiasodásnak köszönhető átalakulások mély nyomot hagytak a zsidó társadalomban, jelentősen átformálták annak hagyományos arculatát. Az ipari forradalom közvetett módon sújtja őket, elveszítik hagyományos foglalkozásaikat, kénytelenek új-

fajta tevékenységekbe kezdeni, vagy kivándorolnak. Így cseppet sem meglepő, hogy a 19. század végén a csavargó és bűnöző zsidók arányának hirtelen emelkedését állapíthatjuk meg, miközben kiválik belőlük egy, az élelmiszer-, a textil- és a dohányiparban dolgozó munkásosztály. A zsidó társadalom felépítése és külső képe tehát teljesen megváltozik, mialatt a szegények és a gazdagok közötti, hajdan is jelentős különbség a közép-, vagy a nyugat- és a kelet-európai zsidók között még tovább növekszik.

EKORSZAKOT A ZSIDÓ AUTONÓMIA RÉGI FORMÁI ELLEN folytatott harcok jellemzik, belülről a zsidók, kívülről az állam hatóságainak rohamai törekednek összezúzni őket. A felvilágosult zsidók első csoportjai a (hit)községet az ortodoxia fennmaradását szolgáló kényszerintézménynek tekintik, az államok pedig a vallási szeparatizmus bástyáját látják benne. Közép-Európában a judaizmus vallási és társadalmi széttöredezése az ortodox és a reform-judaizmus közötti szakadáshoz vezet. Kelet-Európa saját modelleket mutat fel, melyeket a *haszidizmus* és a társadalmi-politikai jellegű világi zsidó szerveződések megjelenése ural. Az 1880-as évek kezdetétől tanúi lehetünk a politikai tagolódás előrehaladásának a községeken belül, amit az orosz kormány képtelen volt visszafogni.

A zsidó világban 1750-1880 között differenciálódási folyamat ment végbe. A *caddik* karizmatikus személyisége révén teret nyerő haszid mozgalom — a szellemi irányítás állandó tényezőjeként — bizonyos értelemben a judaizmus pluralisztikus nyitását jelentette. A haszidizmus ellen a kor legnagyobb tekintélyű rabbijai, nem habozván bevetni a kiközösítés fegyverét, hiába szálltak harcba, ez csak a község központi tekintélyének gyengülését eredményezte. Ám, segítő idők, a haszidok (*hasidim*) és ellenfeleik (*mitnageddim*) nemsokára egyesültek, hogy közösen harcoljanak a felvilágosodás zsidó előfutárai ellen. Ez utóbbiaknak köszönhető a világi kultúra elemeinek bizonyos térnyerése, mely utóbb utat nyitott a *cionista* gondolat előtt és a *munkásmozgalom* számára is. A zsidóság társadalmi szerkezetében bekövetkező legfontosabb változások a zsidók szabadfoglalkozások iránti elköteleződésében álltak. A jogegyenlőséget teremtő emancipáció gyümölcse, hogy a zsidók bejuthattak a tudomány, az újságírás, a zene és a színház világába éppúgy, mint fokozatosan a bírósági tárgyalóterembe és az egyetemre is. Az állami szolgálat — Franciaországot és Hollandiát kivéve — továbbra is mindenütt zárva maradt előttük. Meghonosodván országuk nyelvében és kultúrájában, a zsidók beolvadtak Nyugat-Európa számos országának kulturális elitjébe, fokozatosan létrehozva egy zsidó értelmiségi réteget.

1848-ban tömegesen részt vettek a bécsi és a berlini fölkelésben. A harcok számos áldozata közülük került ki, és sokukat temették a forradalmárokkal közös tömegsírokba. Bécsben a zsidók a nemzeti gárdában és az egyetemi hallgatók légióiban is szolgáltak. Az 1848-as forradalmak számos helyen antiszemita zendülésekhez vezettek, így Prágában, Pozsonyban, vagy Rómában és Elzászban. Végül a zsidók elnyerték a polgári jogokat a veszélyeztetett monar-

chiák konszolidálódása és a társadalmi, vallási, etnikai egyenlőtlenségek mérséklése céljára szánt új törvényhozói testületek intézkedései nyomán. Míg a politikai demokratizálódás egészen az orosz határig terjeszkedett, a modern antiszemitizmus a zsidókkal szembeni újfajta kizárás folyamatát léptette életbe. A különféle ébredő nacionalizmusok kiemelték őket a vallási vonatkozások egykori rendszeréből, s ellenségként kezdtek tekinteni rájuk, mint akik Prágában a németeket testesítették meg, Budapesten a magyar, a német és a szláv nemzetiségek háromszögébe vettettek, Galíciában pedig a német, a lengyel és az ukrán néprészek között találták magukat. Fokozatos asszimilációjuk mindjárt a kegyvesztettség forrása is lett, a cseh nacionalisták számára a zsidók a német kultúra részesei lettek. Társadalmi integrációjuk kérdése a kezdetektől nemzeti jelleget öltött, hisz nem csupán jogaikat, de nemzeti hovatartozásukat is újra meg kellett határozni. E körülmények közepette a konzervatív jobboldali erők mindinkább egyfajta bomlasztó társadalmi testként bélyegezték meg a zsidókat, miközben a radikális baloldali mozgalmak szemében a kapitalista őstípusát kezdték megtestesíteni.

IDŐZZÜNK EL KISSÉ A VÁZOLT KÖRKÉP LEZÁRÁSAKÉNT két szélsőséges példa összehasonlításánál, melyek híven tárják elénk a hagyománytól a forradalomig vezető utat: az első a magyar, a második az orosz judaizmus. A modernizációs folyamatot a legáltalánosabban négy jelenség: a városiasodás, az alsófokú oktatás, a tömegmédiában való részvétel és a politikai tevékenység hangsúlyossá válása kísérte. Láttuk, hogy a zsidók mindenütt kezdtek benyomulni a szellemi szabadfoglalkozások, a művészetek, esetenként meg éppen a politika területére. Lengyelország felosztásának erdeményeképpen földrajzi eloszlásuk megbillent: legnagyobb részük az orosz birodalomba vetve találta magát, miközben a galíciai zsidóság megosztva, porosz és Habsburg uralom alá került. Magyarország az 1848-as forradalom idején kelet felől Oroszország, nyugat felől Németország közé szorult. Népességének nagy részét a még föl nem szabadított parasztság, illetve az összlakosság 5%-át adó nemesség alkotta, míg a városi népesség jobbára idegen eredetű polgárai csak csekély hányadot jelentettek. A zsidók a nemesség soraiból leltek támogatókra az őket sújtó megszorítások, megkülönböztető intézkedések eltörléséért folytatott harcban. A nacionalizmus föllendülése fölvetette az ország gazdasági modernizálásának halaszthatatlanságát, a nemzetállam eszméje pedig csak a jobbágyság eltörlése, a munkásosztály kialakulása, a közlekedési hálózat korszerűsítése, a vasutak, és hajóutak megépítése, valamint a hitelbankok fölállítása után mutatkozhatott meg tényekben is. Az 1840-es években számos társaság alakult az ipar, a kereskedelem és a mezőgazdálkodás felvirágzását elősegítendő. Több nemes közvetlenül maga fogott újfajta gazdasági tevékenységekbe, manufaktúrákat nyitottak, banki, vasúti és hajózási vállalkozásokba kezdtek. Nyitott kapukat kényszerülünk döngetni, midőn emlékeztetjük az Olvasót, hogy Magyarországon épp az a középosztály hiányzott a leginkább, amely a gazdaságot

megalapozó, döntőleg kereskedelmi jellegű tevékenységeket nem tekintette volna a maga számára sem lealacsonyítónak, sem erkölcstelennek.[6] Ha fontolóra vesszük a tényt, hogy a kereskedelmi pályákra jutott zsidóság az állami, vagy egyetemi szolgálatba lépve sem tudta odahagyni e korábban űzött tevékenységeket, talán birtokában vagyunk már a magyar judaizmus egyik legegyedibb jellegzetességének, mely egy modern államon belüli társadalmi osztállyá tette a zsidókat. Az újfajta városi foglalkozások 1848 után fejlődtek ki. Itt említendő a zsidók gyors beáramlása a közép- és felsőfokú oktatás intézményeibe. Ezek diplomásaiból állt össze a szabadfoglalkozású értelmiségiek és a „fehér galléros" alkalmazottak állománya, akik aztán megváltoztatták a városi központok foglalkozási képletét. A magyar zsidó gazdasági elit részt vett Magyarországnak a 19. század közepétől az első világháborúig végbement gazdasági átalakításában. Vajon zsidóságuk ténye különleges szerepet játszott a magyar banki és ipari élet bizonyos nagy alakjainak sikerében? Az antiszemitizmus mindig kész a válasszal az effajta kérdésekre. Mindig, így a rövid életű KÁROLYI-, majd a KUN-féle kormányzás után is, melyekben a zsidók a társadalom számára jól látható pozíciókba kerültek, s mely az egyetemi numerus clausus bevezetésébe torkollt, azzal a céllal, hogy korlátok közé szorítsák a zsidók bejutását a felsőoktatási intézményekbe. Ha egyes történészek megállapíthatták, hogy Magyarország gazdasági megkésettsége kedvezett a zsidók városokba áramlásának, amely Budapestet 1910-ben 200 000 lelkes zsidó közösségével, Varsó után (nem számítva természetesen a cári birodalmat) népességileg a legjelentősebb várossá tette, igaz az is, hogy itt a gazdasági fölemelkedés háttérbe tolta őket, amennyiben integrálódni látszottak, jóllehet nem politikai funkciók, nem a parlament, hanem az áttérés által.

A GAZDASÁGI ÉS A TÁRSADALMI BEILLESZKEDÉS RÉVÉN betöltött szerepek bizonnyal Magyarországon sem maradtak hatástalanok a zsidók vallási-kulturális életének fejlődésére. A 19. század közepe táján, mialatt a szekularizált állami iskolák nagy mértékben hozzájárultak a zsidók nyelvi meghonosodásához, mikor többirányú nyomás nehezedett rájuk a magyar nemzeti identitás fölvételére, midőn szaporodóban voltak a reform-zsinagógák, tanúi lehetünk Magyarországon a militáns ortodoxia föltámadásának. „Újra feltalálják"[7] a hagyományt, hol is a harc érdekében a legkonzervatívabb vallási áramlatok erői igyekeznek igazodni a megváltozott körülmények új adottságaihoz, melyben minden arra irányul, hogy visszaszerezzék az elveszített előnyt. A szélsőséges ortodoxia abban az országban jelenik meg, ahol a zsidók tömegesen asszimilálódnak, s feladják nyelvi, patronimikon és vallási egyediségüket, hogy fölolvadjanak egy társadalomban, amely szívesen látszik fogadni őket. Hazafias klubokba tömörülve a zsidók egyesületeket alapítanak a magyar nyelv terjesztésére, miután ezrek harcoltak közülük a magyar szabadságharcosok soraiban. Az emancipáció 1867-es törvénybe iktatásának idejére kulturális beilleszkedésük az ország legtávolabbi vidékein is teljessé válik. Az állami iskolákban bevezetett okta-

tási rendszer kötelező tannyelvvé tette a magyart. Pozsony főrabbija, a Frankfurtban született MOSHE SZÓFÉR egész életén át harcolt a MENDELSSOHN által kezdeményezett (zsidó) felvilágosodási mozgalom, s minden olyan reformkísérlet ellen, amellyel városában szemben találta magát. A lengyel iskolában képzett rabbi egyáltalán nem tagadta a racionalizmus és a világi kultúra erényeit. Lépésről lépésre haladva saját területén a felvilágosodás előfutárai elleni küzdelemben, kidolgozott egy militáns stratégiát, mely valóságos vallási ideológiaként jelent meg a zsidó világban. A hagyományos oktatás érdemeit magasztalta a felvilágosodás képviselői által javasolttal szemben; a kiűzetés és a különvalóság értékeit inkább, mint az egyenjogúsítást és a beolvadást; a *jiddis* (legyen bár rontott nyelv!) használatát a tiszta némettel szemben; összegezve tehát inkább a judaizmus bezárkózó arcát, mint az egyetemest képviselvén, az értelmet szem előtt tartó hagyomány eszméjére támaszkodott. Karizmája oly erős volt, hogy *jesivája* — még a társadalmi integráció óhajának általános közegében is — egész Európa egyik leglátogatottabb helyévé vált, mely felé számos zsidó igyekezett, hogy ott vallási válaszra leljen. A reformisták arra törekedtek, hogy a judaizmust — némely szokás elhagyásával — a modern igényekhez igazítsák, hogy a magyar nyelvet a zsinagóga szertartási nyelvévé tegyék, hogy meghonosítsák az orgonát és a zenét, s mindenekelőtt sutba akarták dobni a zsidó misztika egy részét, melyet a sötétséggel és a babonával azonosítottak.

SZÓFÉR RABBI ISKOLÁJÁNAK MAGYAR ORTODOXIÁJA bástyát kívánt emelni az efféle újítások betolakodása ellen. Fölerősítették így a rituálékkal, a böjtnapokkal, a hagyományos öltözködéssel, az étkezési törvényekkel és a nemek szétválasztásával kapcsolatos legdogmatikusabb magatartást. Alapelvük, hogy a vallási törvény mindenféle módosítása, vagy a kárára tett engedmény megfellebbezhetetlen tiltás alá esik. E vallási törvény és különféle értelmezései mindaddig, a mindennapi élet szükségleteinek megfelelően, állandó mozgásban voltak. A világi tanulmányok konkrét például szolgálhatnak az ortodoxia visszavonulására. A törvény nagy tudósa, MAIMONIDÉSZ a 12. században saját filozófiája megalapozása érdekében támaszkodhatott ARISZTOTELÉSZ eszméire, mára ez veszélyessé és elítélendővé vált, a zsidó tanuló egyetlen művét sem nyithatja ki, mert az „idegen tudást" tartalmaz. Amilyen mértékben előrehaladt a kulturális beilleszkedés, oly mértékben szorgalmazták az ortodoxok a külvilágtól való elzárkózást. Ám a folyamat, mely a magyarországi zsidóságot a fundamentalista kötöttségektől való elszakadás felé vitte, mélyrehatóbb. Az asszimilánsok nagy számbeli többségben voltak, s a magyar judaizmus a századfordulón szakadás képét mutatta: egyik oldalon a szélsőségesen asszimilált városi zsidó népesség, mely környezetétől már semmiben sem különbözött, a másikon pedig egy kisebbség Pozsony és Szatmár körül, amely szívesebben telepedett le a Kárpát-medence hegyvidékein, háttérbe húzódva, elrejtve az arcát.

A CÁRI OROSZORSZÁG, a világ, Lengyelország felosztása, a francia forradalom, II. József türelmi rendelete, az európai zsidóság többé-kevésbé általános emancipálódása idején megmerevedtek a társadalmi határok, megakadályozván a szolgaság, a *numerus clausus*, és különösen a zárt lakóhelyi zónák igája alóli fölszabadulást. Az orosz zsidók és a nyugati világ zsidóságának törvényi helyzete közti egyenlőtlenség oly mély, hogy társadalmaik azonos jellegű megközelítése alig valósítható meg. Pedig az előbbi, emancipálatlan, egyfajta jogi hátramaradottságban élő tömeg adta a világ zsidó népességének felét.

Lengyelország egymást követő felosztásai (1772; 1793; 1795) zsidók százezreit vetették osztrák, porosz és orosz uralom alá. A zsidók számára ez helyzetük rosszabbra fordulásával járt, az osztozkodó államokban viszont az új jövevények fölerősítették a rájuk vonatkozó törvények bizonytalanságait. Oroszország, amely már évszázadok óta fölszámolta területein a zsidó jelenlétet, most a legnagyobb számú zsidó népesség adminisztrálásának föladatával találta szemben magát. Nem tudván, mit tegyen velük, az első időkben fenntartotta a dolgok régi, még a lengyel államban kialakult rendjét: a bekebelezett területek zsidósága az orosz birodalomban mint megkülönböztetett társadalmi osztály jelenik meg, melynek autonómiája kezdetben megmarad.

Az oroszországi zsidók helyzetének első módosításai II. KATALIN nevéhez fűződnek. 1778-ban tartományokra osztja az országot, a bennük lakókat kategóriákba sorolja. 1782-ben hozott rendelete szerint a kereskedők és a polgárság csak a városokban lakhatnak. Ezzel kezdetét vette a zsidók falvakból való kiűzésének folyamata, a 19. század során.

I. SÁNDOR, trónra lépését követően, 1802-ben a zsidókérdés tanulmányozása céljából bizottságot hívott össze. Az első rendelet 1804-ben fölhatalmazza a zsidókat, hogy saját iskoláik megtartása mellett az orosz, a német és a lengyel iskolákba is beléphessenek. Egyidejűleg megtiltja nekik, hogy falvakban éljenek, s azt is, hogy a parasztoknak szeszes italokat árusítsanak. Ellentételezésképp megengedi, hogy földművesként letelepedjenek. Ez az ukáz határozza meg azokat a területeket, ahol a zsidók az elfoglalt lengyelországi, dél-ukrajnai és Fekete-tenger melléki régiók mellett még megmaradhatnak. A napóleoni háborúk valamelyest késleltetik a zsidók elűzését a vidék községeiből, hogy az csak 1822-től váljék rendszeressé, különösképp Belorusszia területein. Az intézkedések ugyanakkor célba vették a zsidók „megreformálását" is, a gyermekek köziskolákba terelése, s egy előírás révén, mely szerint minden hivatalos dokumentumot az ország valamely bevett nyelvén kell megszerkeszteni — a héber és a jiddis nem szerepelt köztük —, valamint azáltal, hogy egyedül azokat a zsidókat lehetett községi elöljáróvá, illetve rabbivá választani, akik beszélték az engedélyezett nyelveket. I. MIKLÓS cár (1825-1855) trónra lépésével a legsötétebb korszakok egyike veszi kezdetét az oroszországi zsidók történetében. 1827-ben elrendelte a

tizenkét és huszonöt év közti zsidó fiatalok kerületenkénti egységekben való összeírását, hogy aztán áttérésre kényszerítse őket. A tizennyolc évnél fiatalabbakat olyan szálláshelyekre irányította, ahova begyűjtötték a katonák gyermekeit, majd huszonöt évi sorkatonai szolgálatra kötelezte őket. S amit szokás szerint, vagy az egyszerűség kedvéért „tartózkodási övezet"-nek neveznek, valójában sem földrajzi, sem valamiféle közigazgatási egységgel nem azonos. Azokból a területek és városok alkotják, amelyekben megengedik a zsidóknak, hogy letelepedjenek. Az 1835-ben létesített tartózkodási övezet legnagyobbrészt a Lengyelország fölosztása után bekebelezett, valamint az ottomán birodalomtól elfoglalt területeken és Besszarábiában feküdt. A fővárosok, Szentpétervár és Moszkva kívül esnek a tartózkodási övezeten, s ritka kivételektől eltekintve megközelíthetetlenek a zsidók számára. Ugyancsak nehéz bejutniuk Kijevbe és Varsóba, ahol nem egyszer korlátozták, vagy időlegesen tiltották letelepedésüket. A zsidó tartózkodási övezet hatályban maradt egészen az első világháborúig. A fenntartását célzó, mindegyre megújított rendelkezések fő törekvése az lehetett, hogy gátat vessenek a zsidók kereskedelmi tevékenységének Oroszország belső részeiben.

A zsidóknak a 19. századot átívelő városiasodása a század végére karakterisztikus jelenséggé válik. Herszon és Jekatyerinoszláv vidékein, így Zamoscban és Lublinban a zsidók az összlakosság abszolút többségét adják. 1897-ben Varsóban él a lengyel zsidók fele. A 19. század végére a már vágtázó demográfiai növekedés jelentős túlnépesedést eredményez, amely a zavaros körülmények által is megtámogatva — serkentőleg hat az elsődlegesen az Egyesült Államokba irányuló kivándorlásra.

A kelet-európai judaizmus kimunkálta saját modelljeit, melyekre a *haszidizmus* és a világi (politikai és társadalmi) jellegű szerveződések megjelenése nyomta rá a bélyegét. Az 1880-as évektől végeredményben a politikai megosztottságok előretörésének vagyunk tanúi a közösségeken belül.

UGYANEZEN IDŐTŐL KEZDVE a lengyel-orosz tartózkodási övezet zsidóságának életére alapvető hatással van az államilag irányított antiszemita politika. Ha az 1860-as és az 1870-es évtized a világiasodás és az integráció felé terelte a zsidókat, úgy az ezt követő időszak a megszorítások évtizede, melyek arra irányultak, hogy korlátozzák a zsidók bejutását az orosz értelmiség soraiba. A *numerus clausus* a kiválasztás drákói feltételeit juttatja érvényre az egyetemeken: fiatalemberek ezrei távoznak a német és svájci egyetemekre, ahol beolvadnak a menekült orosz egyetemi hallgatók kolóniáiba. Tömegesen kötelezik el magukat a cár ellen és a szabadság diadaláért küzdő forradalmi mozgalmakban. Ezidőtájt honosodik meg a felforgató zsidó sztereotípiája, mely felváltja a kisembert kizsákmányoló zsidó sztereotípiát, illetve társul ahhoz.

A pogromok első hulláma 1881-ben özönli el Oroszország déli vidékeit, ahol drámai módon hozzávetőleg száz községet érint[8]. Következik a moszkvai zsidók 1891-es kiűzése, majd az 1903-as kisi-

nyovi mészárlás. Mindezek a középkor óta példa nélkül álló bizonytalanságba taszítják a zsidókat, és ez még hangsúlyosabbá válik a következő évtizedben, a varsói zsidók bojkottjának hatályba lépésével. Kivándorlók árasztják el a galíciai és az osztrák határt, valamint a tartózkodási övezet határait: az 1881-1914 közötti években több, mint 2 és fél millió zsidó menekült el Kelet-Európából. Íme a körülmények, melyek közt az iparosodás és a városi proletarizálódás által már gyökeresen felforgatott zsidó világból kiválik a szocialista mozgalom. A munkások harca 1870-től kezd szervezett alakot ölteni. Oroszországban a munkásszervezetek tiszteletet parancsoló méretű sztrájkokat szítanak a tartózkodási övezet különféle városaiban, melyek segítséget nyújtanak a Nagy-Britanniába és az Egyesült Államokba vándorolt társaiknak is, hogy javítsanak valamit sanyarú munkakörülményeiken. Diákokból áll a szocialista intelligencia, köröket alakítanak, hogy elterjesszék eszméiket, s előmozdítsák a politikai és a kulturális nevelést. A sajtó kiváltképp fontos eszközzé lesz a mozgalom kezében, mely, hogy jobban hozáférkőzhessék a zsidó tömegekhez, jiddisül jelenik meg. Így Londonban a *Der Poilishe Yidl*. Nem egy zsidót magával ragad az anarchista áramlat, ám többségük a szocialista és populista mozgalmak soraiban csoportosul.[9]

KÉZMŰVES EREDETE RÉVÉN A ZSIDÓ MUNKÁSOSZTÁLY különbözik a paraszti világból kinőtt orosz munkásosztálytól. Első, szakszervezeti jellegű organizációi leképezik az egykori jótékonysági egyesületek, a *chevrák* ősi formáit. Proletáriátusa olyan kisüzemekben formálódott, amelyekben kizárólag zsidókat foglalkoztattak, akik ily módon tiszteletben tarthatták a szombati pihenőnapot. Kulturális (nyelvi és vallási) sajátosságaikat tehát az őket körülvevő munkásközeg fölerősíteni látszott. A zsidók részvételének módozatai országaik különféle szervezeteiben, a munkásmozgalom kialakulásának korszakában meglehetős változatosságot mutatnak. Ha a szocialista pártok, miként Galíciában vagy az Egyesült Államokban, készek befogadni egy „jiddisül beszélő" autonóm szekciót, többségben lesznek az olyan „internacionalisták", akik számára kívánatos lesz az asszimiláció. Ám ott, ahol az uralkodó párt elárulja a zsidókat, mint Romániában, ahol nem nyerték el a polgári jogokat, a folyamat ellenkező irányú lesz, s a partikularizmus híveinek kedvez. A lengyelországi zsidó munkásmozgalom a helyét keresi, kezd szétválni a lengyelesedés és a belső zsidó hatékonyság erővonalai mentén, egyik része beolvad a Lengyel Szocialista Pártba, másik része elzárkózik, ingadozva az alárendeltség és a nyílt konfliktus között. Vilnius zsidó csoportja így egyidejűleg fordul a zsidó partikularizmus felé, hogy megfeleljen vezetője, LÉO JOGICHES (ROSA LUXEMBURG társa, a lengyel munkáspárt, majd a német spartakisták organizátora) internacionalizmusának, és erős érdeklődést mutat az orosz forradalom iránt, PILSUDSKI nemzeti szocializmusának megelégedésére.

A zsidó munkásharc különösségének tudata, s a gyakorlati körülmények egy specifikus szerveződés létrejöttéhez vezetnek: 1897 októberében megszületik a *Bund* (*Algemayner Bund fun di yiddishe Arbe-*

ter fun Russland, Polyn un Lite). S ha fölismeri is, hogy a zsidó proletáriátus az elnyomás egy különös formájától szenved, amennyiben egyidejűleg kisebbség és osztály, mégsem pártnak, sokkal inkább szakszervezetnek tekinti magát.[10] Ideológiai megosztottságai miatt a Bund 1903-ban, a kisinyovi pogrom másnapján elhagyja az orosz pártot. Az 1903-1907 között dühöngő pogromok sora zsidó önvédelmi csoportok szervezésére készteti a Bundot, melyek taglétszáma az 1905-ös forradalom idejére eléri a 35.000-et. A forradalom utáni fokozottabb elnyomás alatt a Bund tevékenysége — más pártokéhoz hasonlóan — visszaszorul. Sokan kivándorolnak az Egyesült Államokba, mások a hanyatló jiddis kultúra fenntartásán munkálkodnak. Politikai jellegű ténykedéseinek erőteljes korlátozásával a Bund a kultúrára összpontosít, s a szekularizációnak szenteli magát. Számos intézményt hív életre, így egy társaságot az orosz zsidók kulturális fölemelkedéséért, s a rituális gyilkosság vádját fölelevenítő „Beilis-ügy" idején, 1913. október 8-án tiltakozó sztrájkot szervez, melyben közel húszezer zsidó munkás vesz részt.

A TÖBBI SZOCIALISTA PÁRT MINTÁJÁRA A BUND az első világháború kezdetén elítéli a hadviselő feleket, ám utóbb a zsidó népesség védelmének szenteli magát. Külföldön is meglévő bizottságaira támaszkodva magára vállalja, hogy fölhívja a világ közvéleményének figyelmét az Oroszországban végbemenő zsidóellenes üldöztetésekre. Az első világháború nyilvánvalóan súlyosbítja a zsidók nehézségeit. A keleti frontharcok döntő többsége átvonul a tartózkodási övezeten, s az orosz katonai hatóságok az ellenség szimpatizánsainak tekintik a zsidókat. Amint az invázió osztrák területekre ér, a zsidókat kiűzik Galíciából és Bukovinából, és túszokat ejtenek közülük, hogy a hitközségek hűségét biztosítsák. A lengyel antiszemiták is álhíreket terjesztenek a zsidók árulásáról, amit odáig soha nem tettek, majd utóbb, az 1915-ös orosz vereség után a kémkedés kerül a számlájukra. A kozákok számos pogromot hajtanak végre a harcok sújtotta területeken, 1915-ben pedig a kémkedés kockázatának elhárítására hivatkozva betiltják a zsidó sajtót. A cárizmus 1917 márciusi összeomlása, majd a februári forradalom bevégzi a zsidók emancipációját, s 1917 áprilisától már zsidó önkéntesek is vannak az orosz hadseregben. Az 1917-es forradalom, s Lengyelország szakítása a Szovjetunióval meghúzta a szovjet Bund fölött a lélekharangot. A lengyel Bund a maga részéről a második világháborúig tevékenykedik a jiddis kultúra védelmében, s küzd az ortodoxia és a cionizmus ellen.

Az 1917-1921 közti évek a forradalomnak, a soknemzetiségű birodalmak szétesésének, a kisebbségi jogok kinyilvánításának és a BALFOUR-nyilatkozat megszületésének ideje. Ám ezalatt is folytatódnak az orosz hitközségeket pusztító pogromok, a polgárháború idején is, és a németországi légkör sem enged semmi jóra következtetni. A bolsevik hatalomátvétel, majd a sztálini rendszer berendezkedése véget vet a cionista és a kulturális tevékenységnek, s a világ zsidóságának többi részét elszakítja legfontosabb közösségétől. Megvizsgálván így a zsidók egyure gyorsabb ütemű modernizálódást, mely a

hagyományból a forradalomba vezetett, szemünk előtt vonulnak el a század Európájának drámai folyamatai, s megérthetjük, miként hagyhatta oda a messianizmus[11] a zsidó vallási törvény közvetítésével hagyományos terét társadalmi alakja kedvéért: hogy véget vessenek kizárátságuknak, a zsidók a forradalomra tettek fel mindent. Láttuk mindamellett, hogy két különböző történelmi helyzetre a zsidók kétféle módon válaszoltak. Magyarországon, ahol választhattak a lassú aszimiláció és az ortodoxia között, a többség a partikularizmusban való fölolvadást részesítette előnyben, ám a hátrányos megkülönböztetés és a szélsőséges különállás eltérő közegében, Oroszországban az integráció csak az internacionalista harchoz vezethetett. Egyedül az univerzalizmus engedhette reménykedni a zsidókat, hogy egy napon kiterjed rájuk az emberi testvériség.[12]

SYLVIE ANNE GOLDBERG
(Ford.: ZEKE GYULA)

Jegyzetek

(1) Lásd Guido Kisch elmélyült tanulmányát, *The Jews of Medieval Germany.* New York, Ktav, 1949, 1970.
(2) Louis Finkelstein: *Jewish Self-Governement in the Middle Ages.* New York, JTS, 1924.
(3) Határozataikat és üléseik jegyzőkönyveit Israel Halperin adta közre héberül, Bet Israel be-Polin, Jerusalem, 1954, *Constitutiones Congressus Generalis Judaeorum Moraviensum 1650-1748.* Jerusalem, 1952.
(4) Lásd Sylvie Anne Goldberg: *Les Deux Rives du Yabbok.* La maladie et la mort dans le judaisme ashkénaze. Paris, Cerl, 1989.
(5) Az adatok H.H.Ben Sassontól(ed.) valók, *A History of the Jewish People,* Cambridge, Harvard University Press, 1969.
(6) Ajánlom az olvasónak Michael K. Silber(ed.) kötetét, *Jews in the Hungarian Economy 1760-1945,* Jerusalem, Magnes, 1992.
(7) Michael K. Silber terminológiája szerint: *Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition* — in: J. Wertheimer (ed.) *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era, The Theological seminary of America,* New York & Jerusalem, 1992. Cikkének gondolatmenetét az alábbiakban is követem.
(8) A tárgykörről lásd John D. Klier & Shlomo Lambroza: *Pogroms. Anti-Jewish violence in the modern Russian History.* Cambridge University Press, 1991.
(9) Lásd Enzo Traverso: *Les marxistes et la question juive.* Paris, La Breche, 1990.
(10) Ugyanígy vélekedik Jack Jacobs: *On Socialists and Jewish Question- After Marx.* New York University Press, 1992.
(11) A messianizmus politikájáról: Jonathan Frankel: *Profecy and Politics. Socialism, Nationalism, & the Russian Jews,* 1862-1917. Cambridge University Press, 1981.
(12) A legutóbbi ide vonatkozó irodalom: Jaff Schatz: *The Generation. The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland,* Berkeley, University of California Press, 1991.

RÉVFÜLÖP. TEMPLOMROM

ÚJRA KÍSÉRT A HAT ELEMI?

Nattörténet

„Már csak a diákokban van minden reményem, hogy nekik tetszik, nem úgy, mint a tanács szigorú urainak" — keseredett neki a Művelődési és Közoktatásai Minisztérium államtitkára a Nemzeti Alaptanterv (NAT) egyik vitáján, 1995 tavaszán. Elkeseredése teljesen jogos volt, hiszen a miniszter mellett működő Közoktatáspolitikai Tanács (KT) gyakorlatilag egyöntetűen elvetette a minisztérium javaslatát. A vereség méreteire a fenti kifakadás is utalhat az oktatásban valamelyest is járatosak számára: nem divat ugyanis a diákok véleményét kérdezni, sőt a pedagógusokét sem... Még árulkodóbb jel volt a sikertelenséget illetően, hogy a szótlanul érkező miniszter két órai hallgatás után ugyancsak szótlanul távozott, s még a szokásos mosolya is elhagyta közben...

Pedig a szervezők mindent megtettek: meghívták a szakmát, a szakszervezeteket, a diákok, a szülők, az önkormányzati, valamint az egyházi iskolák fenntartóinak képviselőit. Igaz, ez természetes is — hiszen belőlük áll a KT —, az viszont már nem, hogy a minisztérium által oly büszkén emlegetett-mutogatott NAT 11. tervezete kritikán alulinak minősíttetett. Pontosabban: a minisztérium képviselője és a szakmai oldal nagyon dicsérték. Az előbbi pozitív vélekedés némiképp érthető: miért is javasolnának olyasmit, amivel nem értenek egyet? Az utóbbi „oldal" lelkesültségének hitelét viszont nem erősíti, ha tudjuk: a szakmának az a része méltatta — igen jó véleményét hangoztatva — a tervezetet, amely részt vett a kidolgozásában (sic!).

Hogyan juthatott idáig a NAT ügye, hogy minden trükköt bevetnek elfogadtatása érdekében, hiába szaporodnak a fentihez hasonló kínos kudarcok? A minisztérium hármasfogata újra és újra feltápászkodik, s a következő vitára siet, az előbbit kipipálva. Való igaz, a vita megvolt. A jelző pedig fölösleges, mint általában a szövegekben. A kezdetekhez kissé vissza kell nyúlni az időben.

A NAT KEZDETEI

A történet 1988-ban indult, amikor is a Művelődési és Közoktatási Minisztérium megbízta szakemberek egy csoportját a NAT elkészítésével. Alapcélként kitűzték, hogy a készülő dokumentum fogalmazza meg a kötelező iskoláztatás egységes szabályozásának elveit, egységes vizsgarendszerrel, amely a sokat emlegetett, várt tanszabadság mellett is lehetőséget ad az iskolák, intézmények közötti viszonyla-

gos átjárhatóságra. Három év alatt három változat (NAT-1, NAT-2, NAT-3) készült. Számos vita és átdolgozás után a legtovább jutó változatot 1991 novemberében azzal küldte meg a minisztériumnak a bizottság, hogy az eredménnyel a maga részéről elégedett. A kísérő levél ennél egy fokkal határozottabb hangvételű:

> „Egy esetleges újabb, széles körű NAT-vitával a tantervi bizottság tagjai nem értenek egyet."

Ezt a NAT-3-mal kapcsolatos elégedettséget a lektori vélemények csokra egyáltalán nem igazolta vissza. A *Köznevelés* huszonnégy oldalas mellékleteként, 1992 júniusában megjelent elemzések között hízelgő nem akadt...

SZERKESZTŐI ZOKON VETTÉK a pedagógusok és a szülők teljes elutasítását, valamint a vélemények nyilvánosságra hozatalát. A minisztériumnak viszont el kellett gondolkodnia a továbbiakon. A hosszas előmunkálatok tanulsága mindössze annyi volt, hogy a NAT-ot ugyan mindenki kívánatosnak tartja, ám az említett változatból nem derül ki a követelmények világos rendszere; hogyan váltható helyi tantervvé; miért csak tíz osztályra van kidolgozva, s mi lesz a tankötelezettség befejező két évével; miért foglal egyértelműen állást a 6+4(+2) változat mellett, s mi lesz a többi iskolatípussal, a bizonytalanságon kívül?

Ezt követően a minisztérium megfogalmazta a tartalmi szabályozás koncepcióját, amely a kialakult és működő iskolaszerkezet tudomásulvételéből és a tizenhat éves korig tartó iskolakötelezettségből indult ki. Ezek szerint a magyar iskolarendszer törzse a tízosztályos általános iskola, amely felkészít a szakképzésben való részvételre jogosító alapvizsgára, vagy a középiskolai tanulmányokra. A középiskola nyolc-, hat- vagy négyosztályos lehet, de valamennyit egységes és egyszintű érettségi vizsga zárja le, amely a későbbiekben felválthatja az egyetemi felvételi vizsgákat is.

> „Az alapvizsga és az érettségi követelményei mellett természetesen meg kell határozni azt is, mit kell teljesítenie az általános iskolának ahhoz, hogy a gyermekeket felkészítse mindhárom középiskola-típusra."

BARANYI KÁROLYNAK, a szakmai irányítási főosztály egykori vezetőjének irányításával pontosítva újrafogalmazták a NAT lényegét: nem tantervi váz, hanem annak a műveltségeszménynek a foglalata, amelyet a tantervek készítői figyelembe kell vegyenek. Nem határozta meg részletesen a tananyag elemeit, a közös ismeret-minimumot, és a módszerek tekintetében nem tartalmazott szigorú előírásokat. A tanterv a tankönyvírás, az iskolai munka alapdokumentuma. A szabadság kereteit körvonalazza. A NAT ebben az értelmezésben megfogalmazta a gyermeki jogok alapelvét: az oktatás nem választható el a neveléstől.

A kezdeti tantervi szabályozás három szintű. Maga a NAT a legszükségesebb párhuzamosságokat kívánta elérni, részletezés nélkül. Ez az első szintű tanterv, amely — és a kimeneti követelmények

— alapján készültek volna el második szinten az iskolák viszonylagos átjárhatóságát biztosító tantervi vázlatok; harmadik szinten eme útmutatások alapján alakultak volna ki a helyi tantervek, lehetővé téve a pedagógusok által igényelt tanszabadságot.

A NAT-4 IDŐSZAKA

A FENTEBB EMLÍTETT TERV A NAT-4-BEN ÖLTÖTT TESTET. A későbbiek megértéséhez nem árt tudni, hogy a NAT-1, NAT-2 és NAT-3 munkáját BÁTHORY ZOLTÁN irányította, s főleg oktatáskutatók tudására támaszkodott, a NAT-4-et pedig Baranyi Károly szervezte, s elsősorban gyakorló pedagógusok, középiskolai és egyetemi tanárok, iskolaigazgatók segítették. Az ő szellemiségük érhető tetten az előbb említett tanszabadság gyakorlatias értelmezésben is. Véleményük szerint az iskolák pedagógiai szabadsága abban áll, hogy nem kell elfogadniuk a különböző iskolatípusokra kidolgozott tanterveket. Az iskola maga is készíthet tantervet, vagy átvehet más iskolákban már beváltat. A tantervkészítés ugyanolyan szabad szellemi tevékenységgé válik, mint a tankönyvírás. A fenti egységesítési, átjárhatósági szempontok miatt a NAT-4 a minta-tanterveket szakemberekből álló Tantervtanács elé utalta, nem hallgatva el azonban azt sem, hogy a közoktatás rendszerében nem képzelhető el sem a teljes tanszabadság, sem a mindenkori átjárhatóság. Vagyis egyik iskolából a másikba a csatlakozási pontokon minden további nélkül át kell tudni iratkozni, de az egyes iskolák nem mindegyik évfolyamáról lehet oda-vissza közlekedni, sem az általános iskola, sem a gimnázium három alaptípusában. A végzetes szakítást küszöböli ki maga a NAT, ezért vannak az egységes és egyenértékű érettségi vizsgák, s ez korlátozza a pedagógusok teljesen egyéni terveit, módszereit is.

A gyakorlati szakemberek által kidolgozott NAT-4 hihetetlen sikereket ért el. A magyar pedagógiai gyakorlatban példátlan módon, akár a szülők által is megérthető, esszéisztikusan megfogalmazott tervezet az országban háromszáznál több pedagógusfórumon nyerte el a korábbi NAT-változatok vitáitól kissé szkeptikus résztvevők tetszését, eloszlatva a kezdeti tartózkodást. Lelkes szavakkal üdvözölték az egyházak is. Jellemző PASKAI LÁSZLÓ bíboros, prímás, esztergomi érsek 1650/93. számú, 1993. július 6-án kelt levelének alábbi részlete:

> „Az általános iskolákra legyen szabad két megjegyzést tennem: az alsó tagozatban tanuló gyermekek számára a legfontosabb feladatnak az írás, olvasás, beszéd és számolás megtanítását látom. Az elmúlt évtizedekben pontosan ezeken az alapvető területeken tapasztaltam hiányosságot a felnövekvő fiatalok között. Sajnos ezen hiányosságok később behozhatatlan hátrányt jelentenek, és megakadályozzák azt, hogy a felnőtt ember kellő mértékben előrehaladjon a tudományok megismerésében. Bízom abban, hogy a NAT-ban megfogalmazottak ezt a súlyos problémát is meg fogják oldani. A másik tapasztalatom az, hogy iskoláink túlságosan is az intellektuá-

lis nevelést tekintették feladatuknak. Így az akarat nevelése a háttérbe szorult. Örömmel olvastam, hogy a NAT e tekintetben is újdonsággal szolgál: kiemeli az áldozat, a kitartó munka, a küzdelem és az akarat nevelésének fontosságát."

Számos neves lektor, egyházi és világi személyiség is osztotta a pedagógusok lelkesültségét.

„Klasszikusan szép az Alapelv 'embereszmény' meghatározása. A több ezer éves európai kultúra bárkire, hívőre és nem hívőre egyaránt érvényes megfogalmazása: 'Az egyes ember meg nem ismételhető, pótolhatatlan, senki mással nem helyettesíthető személyiség egyéni képességeinek kibontakoztatása.' Aligha lehet ennél emberibb és igazabb cél." (GYÖKÖSSY ENDRE pasztorálpszichológus)

Az oktatáskutatók azonban minden lehetséges fórumon ellenezték, s kiváló pártfogóra találtak KÁLMÁN ATTILA államtitkár személyében. Különösen érdekes, ő hogyan dicsérte, s támadta a NAT-4-et: a Baranyi-féle koncepció igazi értékének a hármas tagozódást tartotta, s azt feltétlenül dicsérte is. Azt tehát, hogy a NAT-4 tartalmazza a célokat, feladatokat, értékeket, valamint a tantervi követelményeket, tehát azokat az ismereteket, jártasságokat, attitűdöket, készségeket, képességeket, magatartásformákat, amelyeket el kell sajátíttatni. Túlmutat a keresztény nemzeti értékeken, például a gyermek egyéniségének figyelembe vételével, ami újszerű. Nem lehet azonban összevetni a korábbi változatokkal — véli az akkori politikai államtitkár —, mert más a műfaja. Legalább annyira, mint a levesnek és a tortának. Itt az alapelvek szerepelnek, és a tantárgyak tanításával kapcsolatos elképzelések. Azonban hiányzik belőle a követelményrendszer. Az alaposan kidolgozott részletek ellenére, változtatás nélkül a szöveg egésze nem vállalható.

A „SZAKSZERŰSÉG" AZ OKTATÁSKUTATÓK JELENLÉTÉNEK HIÁNYÁRA UTAL, a „szövegszerkesztés" pedig az említett esszé-szerű feldolgozásra. A viták tapasztalata szerint a pedagógusok — bármilyen szakosok — értették például a matematika részt, és el is olvasták. A matematika részben egyetlen egyenlet sincs, meghatározta viszont, hogy a tanulók korának megfelelő ütemben és mértékben kell haladni: iskolatípustól függetlenül, nem szabad túlzott vagy korai tananyaggal terhelni őket. Általánosítva: a hat–tíz éves gyerekeknél az a cél, hogy az emberi kultúra automatikus elemeit — írás, olvasás, beszéd, számolás, ének, mozgás — megtanulják. Létező pedagógiai irányzatok végzetes tévedése, hogy akkor eredményesek, ha minél hamarabb, minél többet megtanítanak: óvodában az iskolai anyagot, alsó tagozatban a kiskamaszokét, felső tagozatban az érettségi anyagát erőltetik. Vajon hova sietnek? Nincs értelme fél évet eltölteni olyan információk rögzítésével, amit érettebb korban két-három hét alatt könnyebben meg lehet oldani. Ez az érettség szerinti elvi oktatási ütemezés biztosítéka lehet az iskolatípusok, de valamelyest azok egyes osztályai közötti átjárhatóságnak is. Különös értelmet nyer, ha arra gondolunk, hogy nem mennyiségi szemléletű a jövő iskolája, nem az a cél, hogy minél többet megtanítson. Biztosak

lehetünk afelől, hogy azokból a tudományokból, amelyekre a mai diákoknak húsz év múlva szükségük lesz, ma csak néhány százalékot adhat át az iskola. Úgyszólván alig valamit. Be kell látnunk tehát, hogy nem tudományokat, de még csak nem is szakmát kell tanítani, hanem ezek szeretetét. Azt kell elérni, hogy a tanulók értékeljék a tudást, szomjazzák a megismerést, most és negyvenévesen egyaránt.

VITÁK ÉS TERVEZETEK

KÉRDÉS AZONBAN TOVÁBBRA IS, mi a helyzet a NAT-tal? Lesz-e, jó-e? Rossz nyelvek szerint az országos vitákon a pedagógusok azért lelkesedtek a NAT-4-ért, mert a szakszerűen megfogalmazott, tudományos igényű előzményeket a többség nem volt képes megérteni. Ez a vélekedés sértő mivoltától eltekintve is tartalmaz egy helytelen állítást: mintha az érthető nem lehetne egyben tudományos is!?

Izgalmasabb kérdés, hogy ha ennyire szerették a pedagógusok és az egész szakma, miért nem sikerült elfogadtatni a NAT-4-et? A választ talán a pápai református gimnázium igazgatói szobájában kellene keresni. Ma ott dolgozik Kálmán Attila, Baranyi Károly egykori minisztériumi főnöke. Kálmán Attila, a maga szikár, klasszikus mechanika- és fizikatanár-attitűdjével és határtalan bizalmával, hagyta magát meggyőzni a köré csoportosuló kutatók által, és sorba húzta elő — mint varázsló a nyulakat a kalapból — az egyre gyorsabban készülő ellenváltozatokat: KÁDÁRNÉ FÜLÖP JUDIT, BALLA GÁBOR TAMÁS és SZILÁGYINÉ SZEMKEŐ JUDIT sem tudta azonban „lesöpörni" a saját tervezetével a NAT-4-et. Az államtitkár — a magyar hivatalnoki gyakorlatban példátlan módon — nem tudta parancsszóval leállítani kollégáját. Mikor már-már botrányossá fajult a helyzet — csak viták voltak, eredmény nem —, saját maga is jegyzett egy változatot, majd NAGY JÓZSEF következett. MÁDL FERENC miniszter készítette el a tizedik változatot. A piac szelleme is besuhant egy pillanatra: a Mentor Kft. *bedobod a kívánságod, kijön az eredmény*-típusú számítógépes változatot konstruált. Nem is olyan butaság, mint elsőre látszik. Arról van szó ugyanis, hogy bármelyik változat nyer, százával kell a helyi tanterveket „gyártani". Üzletnek sem utolsó a nyerő csapatban maradni...

A LEGÚJABB VÁLTOZAT

Az 1994-es választások után átalakult a Művelődési és Közoktatási Minisztérium. Új koncepciók kerültek elő a ládafiából. Régi-újak. Ugyanis az a Báthory Zoltán került ezúttal politikai döntéshozó pozícióba, aki annak idején kutatóként az első három NAT-tervezetet jegyezte. Ezért tehát a hosszadalmas bevezető, hogy érthetővé tegyük, mi történik napjainkban. A súlyos vereséget Báthory külföldi tanulmányutakon pihente ki. Azonban nem tudta túltenni magát a

vereségen. Mit ugrabugrál Magyarország, amikor Angliában 1976-ban merült fel az igény az alaptanterv iránt, tíz évre rá készült el, s 1993-as revideálása után, még ugyanabban az évben generálozni kellett?! Mit akarunk mi a sokkal rosszabb anyagi helyzetű magyar oktatás és oktatáskutatók állapotára való tekintettel? Nem is beszélve a háládatlanságról!

Annyi óvatosság azért volt az új államtitkárban, hogy előbb meghirdette a munkát, s csak szépen fokozatosan ismerte–ismeri el, ahogy rábizonyítják a nem tegnap ébredők: szó nincs új dolgokról, ugyanott kezdi, ahol a NAT-3-mal kényszerűségből abbahagyta. A közben történtekről egyszerűen nem vesz tudomást. A saját NAT-3-át most NAT-5-nek hívja; megengedi, hogy volt valami, amit ő NAT-4-nek feltételez. Mindent együtt. Részleteiben, igaz, nem ismeri, például a Kálmán Attila-féle változatról nem is hallott, sőt kijelenti, hogy olyan nem is volt. Egyben bizonyos, a Baranyi-féle NAT-4-ből semmit sem vesz át!

MILYEN A LEGÚJABB VÁLTOZAT? A NAT-3 vitája során, *anno*, felállt egy országosan ismert professzor, és azt mondta, ő ennek alapján nem tudna leérettségizni. Viszont szeretné tudni, hogy néhány, a tervezetből vett kérdés erejéig a készítők hajlandóak-e a plénum előtt bizonyítani: őrájuk mindez nem vonatkozik? Hosszú, kínos csönd következett, ám jelentkező nem akadt.

A mostani tervezet a tananyag maximum 50%-át tartalmazza, valamivel nagyobb terjedelemben, mint a tíz megelőző változat együttesen. Nem mondható, hogy rábízza a tanárokra, mit tanítsanak. Előírja! Ismerni kell az Ausztráliai Felföldet, a Balti ősföldet, a Brazil-felföldet, a Nagy Vízválasztó-hegységet, viszont nem kell tudni Nagyváradról, Aradról, Brassóról, Szabadkáról, Újvidékről, Munkácsról, Lőcséről. Tudniuk kell magabiztosan valutát váltani a tizenhat éveseknek, ám Záhonyról és Hegyeshalomról szükségtelen faggatni őket. Meg kell vitatniuk Magyarország különböző területeinek fejlettségi szintjeit, eltéréseit, de a Hajdúságról, a Borsodi-medencéről, a Nógrádi-medencéről, a Szigetközről és Csepel-szigetről azt sem kell tudniuk, hol vannak.

Persze, valamit valamiért. Ha már a zűrösebb területeket nem kell ismerni, cserébe tudni kell ételeket elkészíteni, értékesítési célra is, valamint varrni, számítógépet javítani és négy-öt féle programot ismerni, egyedül élő nyugdíjas havi költségvetését elkészíteni, sőt lélektanilag elemezni vallásos egyének viselkedését. Ugyancsak tudni kell kórusban énekelni két-három szólamú műveket is, vitázni az előrehozott vásárlások előnyeiről, javaslatokat tenni az államháztartás költségvetési hiányainak csökkentésére (sic!). Vegye számba a tanuló a szabadrendelkezésű, elkölthető jövedelmeket, ismerje fel az egészségügyi dilettantizmust, utasítsa el az alkoholizmust és a dohányzást, (de csak) ismerje a kábítószerek hatását (sic!), s ugyancsak tizenhatévesen legyen ismerete a nemi betegségekről.

Már tizennégyévesen ugorjon helyből 180-210 centimétert távolba, csalhatatlanul ismerje fel a következő kilenc kőzetet: mészkő,

homok, lösz, kőszén, kőolaj (sic!), gránit, andezit, bazalt, pala. Később tudjon szövegeket dramatizálni, vegyen részt drámajátékokban. Ehhez ismerjen egy vagy két nagyhatású drámát, valamint négy-öt regényt, tizenöt-húsz novellát, száz verset.

S ha valaki azt hitte, hogy a tervezet kínosan kerüli a történelmi magyar területek neveit, a hazai válságrégiókat, (lehet, hogy nem) téved. A széles választék igényével felsoroltatik, mely műveket és szerzőket kell ismerni a fejlesztési követelmények szerint:

> „Egy-egy jellemző részlet illetve történet ismerete az antik görög mitológiából, a Bibliából, HOMÉROSZ, SZOPHOKLÉSZ, SHAKESPEARE, GOETHE műveinek egy-egy jellemző, ismert részlete: BALASSI BÁLINT, CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY, KÖLCSEY FERENC, VÖRÖSMARTY MIHÁLY, PETŐFI SÁNDOR, ARANY JÁNOS, JÓKAI MÓR, MIKSZÁTH KÁLMÁN, ADY ENDRE, MÓRICZ ZSIGMOND, BABITS MIHÁLY, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, JÓZSEF ATTILA, RADNÓTI MIKLÓS néhány művének ismerete teljes művek, illetve jellemző részletek alapján: néhány mű a II. világháború utáni magyar irodalomból, illetve a kortárs irodalomból."

Tehát BERZSENYI, KATONA JÓZSEF és MADÁCH nem kötelező, de KASSÁK, ILLYÉS, SZABÓ LŐRINC, DÉRY és NÉMETH LÁSZLÓ sem, ahogy FAZEKAS, VAJDA, EÖTVÖS, KISFALUDY, MÓRA, KRÚDY, GÁRDONYI, illetve NAGY LÁSZLÓ, PILINSZKY, WEÖRES, ÖRKÉNY sem. Így már szinte fel sem tűnik SÜTŐ ANDRÁS, TAMÁSI ÁRON, KÁNYÁDI SÁNDOR és mások hiánya... Az meg, hogy akaratlagos lenne a hiányuk? Ugyan! Ez a tervezet csupán a világban való jobb eligazodást segíti. Az pedig könnyebb a fránya gyökerek nélkül. A pénz mindenütt pénz, bárhol a világon megértik — ha adni szeretné az ember. És ugrani is körülbelül ugyanannyit lehet, és többnyire helyből...

LEHETSÉGES ELLENVETÉSEK?

LEHETSÉGES BÁRMI ROSSZAT IS MONDANI a régi-új Báthory-féle NAT-ra? Hiszen csak a tudásanyag 50%-át írja elő tizenhat éves korig. A másik 50%-ban azt tanítanak a tanárok, amit akarnak! Például azt is, amit az előbb hiányoltunk. A tudás akkor is tudás, ha nem kötelező, s ha iskolánként mások is a követelmények. Igen, ha ez így működne. Már a NAT-3 kapcsán is megállapították a tanárok, hogy az a bizonyos 50% olyan sok, hogy heti negyvenöt óra alatt nem tanítható meg. A kialakult arányok lehetetlenné teszik, hogy érdemben növekedjék a humán műveltség. Az erkölcstan és „vallásismeret" ellen joggal fognak tiltakozni a történelmi egyházak. A legsúlyosabb hiányosság azonban: az az emberkép és értékrend, s főképp az a sajátosan magyar, ami a NAT-4 egyik legnagyobb erénye, itt nem fedezhető fel. Az egészen átvonul a pénzzel bélelt világpolgár, mint tökéletes fogyasztó rémképe. Néha már szinte hiányzik egy-egy reklám a szövegek közül. Akkor nem lenne annyira bántó a következetlenség. Komolyan gondolhatja az összeállító, hogy bármilyen szűken merített kötelező irodalomanyag megtanítható a földrajzórák amnéziás követelményrendszerével? Ady Nagyvárad,

Kosztolányi a Vajdaság, Arany és Jókai élete, művei Erdély említése nélkül? Hacsak nem erre vonatkozik a „néhány jellemző részlet" kiválasztása. Az effajta válogatás azonban valóban jellemző lehet a válogatóra...

HASONLÓAN NAGY BAJ, hogy ez a tananyag-csoportosítás kimondatlanul ugyan, de a kétévenkénti vizsgákkal olyan iskolatípus irányába tolná a magyar iskolarendszert, ami jelenleg nincs is. Van négy-, hat-, nyolcosztályos gimnázium, de ezek nem eléggé változatosak e tervezet számára. Ez a hatelemi-rendszert támogatja a hozzá csatlakozó gimnáziummal. Azonban nem kíméletes sem a tanárokkal, sem a diákokkal. Képzeljük el, hogy a fent épp csak jelzett tudást tizenhat éves korra kell elsajátítani. Gondoljuk hozzá a természettudományi tárgyakat, aztán azt, hogy például cikkeket, tanulmányokat kell írniuk az ifjaknak, valamint veretes ünnepi beszédeket tartani, szociológiai felméréseket végezni, történelemből pedig végeznek a kommunizmussal is. Mit csinálnak a hátralévő két évben? Erőltetett menetben készülnek a kétszintű érettségire, amely véglegesíti az oktatás demokratizmusának, az ideákban még létező esélyegyenlőségnek a végét? Nem emberibb a NAT-4 megoldása, amely két év plusz feszültség helyett az oldottabb tudásszerzés és a visszaadás módozatát hirdette meg?

És végül, sajnos, még egy veszélyforrás. Eddig csak beszéltünk róla, riogattuk egymást — elméleti alapon —, hogy a finanszírozással valami nincs rendben. A tervezet szégyenlősen hallgat ugyanis arról, milyen környezetben képzelnék el tervezői a megvalósítást. Maximum a megbokrosodott Pénzügyminisztérium felé mutogatnak. Leteszik az asztalra a világon bárhol elővehető — és remélhetőleg elvethető, alig-alig magyar — tervezetet, amely nem számol a szerves fejlődéssel, és még csak nem is vázolja a leendő környezetet. Helyette a híradások igazolják: Nágocs létezik, nágocsok lehetnek, bezárhatnak az iskolák. Nem az a kérdés immár, jogos-e a félelem, hogy hatosztályos elemik alakulnak, tehát visszalép a magyar oktatásügy. Néhol az is kérdés, hogy a hat osztály, vagy a négy kinyit-e?

Ilyen körülmények között csak abban bízhatunk, hogy a tervezetet készítők, a sikertelenségüket be nem látók helyett, a szakma és a politikusok felelősebb része gondolkodik és dönt. Abban bízzunk, hogy a NAT-3-mal visszatérők tévednek, ha azt hiszik, ugyanott folytathatják, ahol abbahagyták. Nem vették bele a kötelező anyagba, de azért igaz a régi mondás: *Nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba.*

HALÁSZ LAJOS

BUDAI VÁR, KIRÁLYPINCE.
GÓTIKUS PALOTA TÁMPILLÉRE ÉS ERKÉLYKONZOLJAI

A SZÉLSŐSÉGEK ÉVSZÁZADA

MEGRENDÍTŐ LÁTVÁNY VOLT még a képernyőn keresztül is a moszkvai emlékező ünnepségen a veteránok felvonulása. A világ most ismét szembesült azzal a ténnyel, hogy a második világháborúban a Szovjetunió 27 millió embert veszített, többet, mint az összes hadviselő együttvéve. BORISZ JELCIN, orosz elnök ünnepi beszédében külön kiemelte SZTÁLIN, CHURCHILL, ROOSEVELT és DE GAULLE érdemeit, de nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a háborút követően a sztálini rendszer folytatta a tömeges elnyomás gyakorlását és egyre kíméletlenebb lett. Az orosz államfő beszédében kidomborította a HITLER-ellenes nemzetközi koalíció jelentőségét és rámutatott: korunkban a nemzetközi együttműködés és partnerség garantálja a leghathatósabban a békét. Jelcin félreérthetetlen célzást tett arra, hogy a hidegháború alatt létrehozott biztonsági struktúrák — mint például a NATO — az új körülmények között nem képesek szavatolni a stabilitást és a nemzetközi biztonságot.

BILL CLINTON, az Egyesült Államok elnöke három okból vett részt a világháborús győzelemre emlékező moszkvai ünnepségen: egyrészt ezzel igyekezett megerősíteni Jelcin belső helyzetét, másrészt itt igyekezett rávenni az orosz elnököt, hogy járuljon hozzá a NATO kibővítéséhez, harmadrészt meg akarta akadályozni az orosz-iráni atomüzletet. A két államfő legutóbb 1994 decemberében Budapesten találkozott, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet csúcsértekezletén. Akkor Jelcin szokatlan határozottsággal vetette el a NATO kibővítésének tervét a közép-európai országokkal, így Magyarországgal, Csehországgal, Lengyelországgal és Szlovákiával. Ha az Egyesült Államok ehhez ragaszkodna, akkor a *hideg béke* korszaka köszöntene Európára — mondotta az orosz államfő.

Budapest árnyéka ott borongott tehát a moszkvai találkozó fölött. A múlt év decemberi tárgyalások óta az orosz álláspont semmit sem változott, pontosabban inkább megkeményedett.

Moszvában, május 10-én Clinton és Jelcin négy óra hosszat tartó megbeszélésén néhány kompromisszumos megállapodás született, de a NATO kibővítésében az ellentétek változatlanul megmaradtak. A kompromisszum elsősorban Oroszország és Irán atomüzletét érintette. Az egymilliárd dolláros szerződésben Oroszország különféle berendezéseket és hasadóanyagokat szállít az iráni atomerőműnek. Az amerikaiak attól tartottak, hogy az orosz szállítmányok lehetővé teszik Irán számára az atomfegyver kifejlesztését. Jelcin most megígérte, hogy semmiféle olyan anyagot és berendezést nem szállítanak Iránnak, amely elősegítené a nukleáris bomba létre-

hozását. A másik kompromisszum szerint Oroszország csatlakozni fog a *Partnerség a békéért*-programhoz, mintegy jelezve hajlandóságát a részvételre, egy szélesebb körű európai biztonsági elképzelésben.

A NATO KIBŐVÍTÉSÉBEN TEHÁT NEM TÖRTÉNT ELŐRELÉPÉS. Ehhez a jelek szerint Clinton sem ragaszkodott olyan mértékben, mint korábban. Legalábbis erre utal a *The New York Times* találkozóra időzített szerkesztőségi cikke, amely egyértelműen hibásnak tartja Clinton ama törekvését, hogy a NATO kibővítését külpolitikájának középpontjába állítsa. Ez a megközelítés rontja az orosz kapcsolatokat, másrészt olyan veszélyt feltételez, amely nem létezik — írja a lap. Közép- és Kelet-Európa esetében a gazdasági és politikai kihívásokra kellene figyelni, előmozdítani az Európai Unió kapuinak megnyitását, s ha ez az integráció sikeres, megkezdődhetne az egyezkedés a katonai szövetség erősítéséről. Ilyen értelemben felülkerekedett tehát az „Oroszország először"-elgondolás, amely az amerikai külpolitika tengelyébe az USA és Oroszország együttműködését, Jelcin elnök belső helyzetének megszilárdítását helyezi.

A kiváló brit történetíró, ERIC HOBSBAWN a 20. század történetéről szóló művének *A szélsőségek kora* címet adta. Bevezetőben néhány idézetet közöl. ISAIAH BERLIN, angol filozófustól: „A 20. század nyugat történelmének legborzalmasabb százada". RENÉ DUMONT, francia agrárprofesszortól: „Ez a tömeggyilkosságok és háborúk évszázada." WILLIAM GOLDING, Nobel-díjas angol írótól: „Nem tehetek róla, de úgy gondolom, ez a történelem legerőszakosabb évszázada."

Az erőszakos cselekmények korántsem korlátozódtak a 20. század háborúira. A polgári lakosság lemészárlása a törzsi háborúk során, mint jelenleg Ruandában is, a megkülönböztetés nélküli gyilkolás és leírhatatlan kegyetlenség döbbenetes esetei. De hányan haltak meg a második világháborút követően Indiában és Pakisztánban, Bangladesben és Afganisztánban, a Közel-Keleten és Kambodzsában, a szovjet „tisztogatások", illetve MAO Kínájának kulturális forradalma és „átnevelése" során?

Az ilyen körülmények között elpusztultak számát 1914-től napjainkig 197 millióra becsüli ZBYGNIEW BRZEZINSKI. Az Egyesült Államok tizenhat elnöke közül kettőt, és elnökjelöltjei közül ugyancsak kettőt gyilkoltak meg 1900 óta. Latin-Amerikában, Nagy-Britanniában és a kontinentális Európában ma már megszokottá vált a labdarúgó-mérkőzéseket követő tömegverekedés, halálos áldozatokkal. Az Egyesült Államokban az utóbbi tíz esztendőben negyedmillió embert gyilkoltak meg, ez a szám magasabb, mint Amerika vesztesége a második világháborúban.

A terrorizmus a mindennapi élet velejárója lett, és az Egyesült Államokban ennek két legutolsó döbbenetes jele volt a robbantás a Világgazdasági Központban és legutóbb Oklahoma Cityben. 1995. április 19-én, 9 óra 2 perckor robbant föl az a 4000 kilogrammos pokolgép, amelyet egy teherautóban rejtettek el. A szövetségi kormány hivatalait magában foglaló épület fele romba dőlt, a halálos áldozatok száma 170. Egész Amerika döbbenten és értetlenül állt a

történtekkel szemben, és a tettesek felkutatása mellett leginkább a merénylet „miért"-je foglalkoztatja a közvéleményt. Az amerikai lapok a paramilitáris szervezetek hosszú listáját közlik, amely szervezetek már régóta nyíltan hirdetik ellenséges nézeteiket a szövetségi kormánnyal, és általában a washingtoni adminisztrációval szemben. Clinton elnök késedelem nélkül a Szövetségi Nyomozó Iroda, az FBI megerősítését helyezte kilátásba, és az embervadászat kiterjed az ország egész területére.

A robbanást követően a közvélemény egy része és a tömegtájékoztatás igyekezett felelőssé tenni azokat a politikai köröket, amelyek már hosszabb ideje követelték a szövetségi kormány, és általában a washingtoni politikai berendezkedés hatalmának csökkentését.

Ez a fajta magatartás a megdöbbenés első napjainak következménye, hiszen minden felelős politikus és közéleti személyiség elítélte az esztelen gyilkosokat, jóllehet, az amerikai történelemtől nem idegen a rebellió a fennálló rend ellen. A közvéleményt megosztja az a kérdés is, hogy a terrorizmus megfékezéséhez szükséges-e a szabadságjogok egy részének korlátozása. Nagyon súlyos kérdés ez, hiszen Amerika nehezen tűri a korlátozásokat. A bűnüldözés hatékony erősítése kétségkívül maga után vonná a szabadságjogok megkurtítását, amivel azonban a legtöbb amerikai nem ért egyet. És azzal sem, hogy a robbantásnak a terrorizmuson túlmenően országos politikai töltetet is adjanak. Amikor Clinton erre célzott, és kiérezhetően egyes televíziós műsorvezetőkre és a republikánus eszméket hirdető újságírókra gondolt, a közvélemény szembefordult az elnök álláspontjával.

Az Oklahoma Cityben elkövetett merénylet, és az azt követő eszmei, erkölcsi, politikai zavar félreérthetetlenül arra utal, hogy az amerikai lakosság döntő többségét erős kétségek gyötrik a 21. század küszöbén.

PÁRIZSBAN, MÁJUS 8-ÁN KETTŐS GYŐZELMET ÜNNEPELTEK. Egyrészt a második világháborúban aratott diadalra emlékeztek, másrészt az elnökválasztási küzdelemben az első helyre befutó JACQUES CHIRACOT éljenezték. A harmadik nekifutásra Párizs gaulleista polgármestere megszerezte az elnöki tisztséget. Chirac az első olyan nyugat-európai elnök, akinek megbízatása már a jövő évezredbe nyúlik — emlékeztetett a londoni *The Times*, mintegy előre vetítve a felelősséget, amelyet a világnak éreznie kell a háború befejezésének ötvenedik évfordulója és a 21. század beköszöntése közötti öt évben. Chirac személyében a múlt és a jövő találkozik, így elsőként Franciaországban. Győzelme azt is jelenti, hogy tizennégy év után ismét jobboldali államfője van az országnak. A baloldal már vereséget szenvedett az 1993-as parlamenti választásokon, s így az Európai Unió három legfontosabb országában: Németországban, Nagy-Britanniában és Franciaországban a jobboldali politikai erők döntenek az európai egységmozgalom további sorsáról.

Nemzetközi elemzők most az firtatják, hogy az új francia elnök és az új miniszterelnök, ALAIN JUPPÉ, az eddigi külügyminisz-

ter mennyiben változtatja meg Franciaország nemzetközi politikájának irányvonalát, illetve milyen súlypont-eltolódásokat tart majd szükségesnek. A legfontosabb európai partner, Németország — legalábbis a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* szerint — az új elnök előtt álló népszerűtlen intézkedések meghozatala mellett feladatának tartja a „franciák kibékítését Európával". Ezzel utalt a lap a francia népszavazásra, amely csak rendkívül kis többséggel fogadta el a maastrichti egyezményt. Prágában arra számítanak, hogy Chirac támogatja majd a közép-európai országok felvételét az Európai Unióba. Tokióban azt hangsúlyozták, hogy Chirac Japánnal erősen rokonszenvező politikus, aki eddig negyvenszer látogatott a szigetországba.

Nehéz előre látni, a választási kampány során tett ígéretek sorából Chirac melyeknek ad prioritást. Nem lehet ugyanis elfelejteni, hogy még a maastrichti népszavazás megismétlését is felvetette, ezzel akarván megnyerni az európai integráció ellen szavazókat. A legsürgősebb, de egyben legbonyolultabb feladat a munkanélküliség csökkentése, mert a társadalmi feszültségek egyébként tovább éleződnek.

Az európai háború befejezésének ötvenedik évfordulója igen változatos képet rajzol fel a győztes hatalmak táboráról. A veteránok nemzedéke már nagyrészt távozott az irányító posztokból, a jelenlegi középgeneráció működését pedig elégedetlenség és tanácstalanság kíséri. Az emberek valami mást akarnak az Egyesült Államokban éppúgy, mint Oroszországban vagy Nyugat-Európában. Egyetlen dolog bizonyos: szeretnének megszabadulni a katasztrófákkal terhelt 20. század emlékeitől és szellemiségétől.

Pethő Tibor

GERŐ LÁSZLÓ (JOBBRÓL) MAJEWSZKI PROFESSZORRAL
A KRAKKÓI WAWELBEN

SUMMAIRES

JÁNOS MARTONYI, former State Secretary in the Ministries of Foreign Trade and Foreign Affairs (1990-1994): ***The Foreign Trade and Foreign Policy Dilemmas of the Political Transition.***

Thoughts About the European Policy. Official position paper of the CDU/CSU Fraction of the Bundestag, September 1994.

GÉZA HERCZEGH, Judge of the International Court of the Hague: ***István Bibó — Without Selection.*** Part I. A review of the intellectual and political career of the main theorist of Hungarian democracy.

JÓZSEF KINDLER, Professor at the Budapest University of Economics, and Member of Our Editorial Board: ***Sustainable Development and the Economy.***

JÁNOS GABÁNYI, historian, Szamosújvár (Gherla, Romania): ***The Days of Rózsa Sándor at the Szamosújvár Prison.*** A historical account of the last five years of the life of the most celebrated highwayman of Hungary (1813-1878).

MIHÁLY KUBINSZKY, historian of architecture (Sopron) discusses the life work of recently deceased ***László Gerő,*** one of the great masters of Hungarian monument conservation.

SYLVIE-ANNE GOLDBERG, historian, Paris: ***From Tradition to Revolution.*** A study of the centuries of self-organization of European Jewish communities.

JÓZSEF VÉGVÁRI, linguist (Debrecen), presents a model study of a word cluster following the principles of organic linguistics. Part I.

LAJOS HALÁSZ, journalist, *Magyarország* weekly: ***The Spectre of the Six-Class Elementary School.*** A survey of the history of the proposals for a National Basic Curriculum.

TIBOR PETHŐ, Chairman of the Board of *Magyar Nemzet* daily, our foreign policy columnist: ***A Century of Extremes.***

INHALT

JÁNOS MARTONYI, ehmaliger Staatssekretär, Das Wirtschaftsministerium für internationale Beziehungen, das Außenministerium (1990-1994): ***Unbeantwortetet Fragen der Außenpolitik und der außenwirtschaftlichen Sphären nach der Wende.***

Gedanken über die europäische Politik. Der offizielle Standpunkt der CDU/CSU Fraktion im Bundestag, september 1994.

GÉZA HERCZEGH, Richter des Internationalen Gerichtshofes von Haag: ***István Bibó — ohne Auswahl*** I. Teil. Ein Überblick der politischen und geistigen Laufbahn des Theoretikers.

JÓZSEF KINDLER, Professor der Budapester Universität für Ökonomie, Mitglied des Redaktionsausschußes: ***Die erhaltbare Entwicklung und Wirtschaft.***

JÁNOS GABÁNYI, Historiker, Szamosújvár (Gherla, Rumänien): ***Sándor Rózsa im Kerker von Szamosújvár.*** Eine historische Zusammenfassung der letzen fünf Jahre des berühmten ungarischen Strauchdiebes.

MIHÁLY KUBINSZKY, Historiker für Baukunst (Sopron): Der Autor befasst sich mit der Laufbahn des vor kurzem verstorbenen Restaurators, ***László Gerő.***

SYLVIE-ANNE GOLDBERG, Historiker (Paris): ***Von der Tradition bis zur Revolution.*** Über die Organisation der europäischen Juden Gemeinschaft.

LAJOS HALÁSZ, Journalist (*Magyarország* Wochenblatt): Historischer Durchblick der Propositionen für einen Nationalen Grundlehrplan.

JÓZSEF VÉGVÁRI, Sprachwissenschaftler (Debrecen): Mit Hilfe der organistischen Sprachwissenschaft stellt der Autor in einer Musteranalyse eine Wortfamilie vor. I. Teil

TIBOR PETHŐ, Vorsitzender des Redaktionsausschußes der *Magyar Nemzet*, außenpolitischer Rundschauer: ***Jahrhundert der Extremitäten.***

SOMMAIRE

JÁNOS MARTONYI, ancien secrétaire d'État au Ministères des Affaires Étrangères et du Commerce Extérieur (1990-1994): ***Les problèmes de commerce extérieur et de politique étrangère pedant la période de transition.***

Réflexions sur la politique européenne. Un document officiel de la position prise par la fraction CDU/CSU de la Bundestag en septembre 1994.

GÉZA HERCZEGH, Juge à la Cour Internationale de la Haye: ***István Bibó — sans sélection.*** Première partie. Une vue sur la carrière intellectuelle et politique du théoricien principal de la démocratie hongroise.

JÓZSEF KINDLER, professeur à l'Université des Sciences Économiques et membre de notre comité de rédaction: ***Un développement acceptable de l'économie.***

JÁNOS GABÁNYI, historien, Szamosújvárvár (Gherla, Roumanie): ***Le séjour de Sándor Rózsa passé à la prison de Szamosújvár.*** La description historique des cinq dernières années du plus célèbre bandit de Hongrie (1813-1878).

MIHÁLY KUBINSZKY, historien de l'architecture (Sopron) étudie l'oeuvre de ***László Gerő***, un des grands maîtres hongrois de la préservation des monuments récemment disparu.

SYLVIE-ANNE GOLDBERG, historienne, Paris: ***De la tradition à la révolution.*** Un essai sur l'histoire de l'auto-organistion en Europe des communautés juives.

JÓZSEF VÉGVÁRI, linguiste (Debrecen), présente une étude modèle d'une famille de mots selon les principes de la linguistique organique. Première partie.

LAJOS HALÁSZ, journalista à l'hebdomadaire Magyarország: ***Le fantôme de l'école primaire de six classes.*** Une vue chronologique des différentes propositions pour le Programme National d'Enseignement.

TIBOR PETHŐ président du comité de rédaction du quotidien *Magyar Nemzet*, chroniqeur de politique extérieur de *Magyar Szemle*: ***Un siècle d'extrêmes.***

Atelier

Budapest V., Piarista köz 1-3.; 1364 Pf. 107.;
Telefon: 266-3994, Fax: 266-5699

Felhívás

Jelentkezőket keresünk az 1995/96-os tanévben induló francia-magyar társadalomtudományi doktori előkészítőnkre, valamint akkreditálás alatt álló, történelmi tárgyú magyar doktori programunkra („Társadalomtörténet. Az Annales Iskola szemlélete"). Utóbbinál a jelentkezés előzetes.

Az ATELIER Magyar-Francia Posztgraduális Műhely 1988 óta működik, az ELTE Bölcsészkarán. Feladata a doktorképzés és a magyar-francia társadalomtudományi kapcsolatok ápolása, koordinálása. Célja az interdiszciplináris jellegű társadalomtudományi kutatások támogatása, nemzetközi szereplésre alkalmas fiatal kutatók felkészítése.

Jelentős francia- és magyar nyelvű kiadványokból álló könyvtára, különleges szoftverekkel is ellátott számítógépes hálózata van, ingyenes francia nyelvórákat biztosít. Partnerünkkel, a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) közösen kialakított program szerint heti rendszerességgel szervezünk elméleti-módszertani szemináriumokat. Tanévenként tíz alkalommal, a programhoz kapcsolódva francia vendégprofesszorok adnak elő. Eddig több, mint húsz nemzetközi hírnevű előadót fogadtunk, köztük Jacques Revel, Roger Chartier, Herman Van Der Wee, Christiane Klapisch-Zuber, Maurice Aymard, Pierre Rosenvallon, André Burguière, Dominique Schnaper professzorokat.

1992 óta részesülünk TEMPUS-támogatásban, a jelenlegi 1998-ig tart. Ennek keretében most hat, októbertől már tíz hallgatónk készíti elő doktori disszertációját Párizsban.

Az egyéni doktori disszertációk felkért témavezetői: Bácskai Vera, H. Balázs Éva, Hofer Tamás, Gerő András, Granasztói György, Klaniczay Gábor, Kósa László, Némedi Dénes, Pajkossy Gábor, R. Várkonyi Ágnes professzorok. A közös szakmai programok irányítói: Benda Gyula, Granasztói György, Klaniczay Gábor, Rényi Ágnes, Sárkány Mihály. Az ATELIER vezetője: Granasztói György.

A jelentkezés további részleteiről szóban, írásban, telefonon felvilágosítást ad: Perlusz Katalin és Bozay Zsuzsa, az ATELIER címén, kedden és csütörtökön 10-től 13 óráig. Nyári szünet július 1. és szeptember 4. között.

A *MAGYAR SZEMLÉT* AZ ALÁBBI HÍRLAPÁRUSOK ÁRUSÍTJÁK BUDAPESTEN:

Batthyány tér, metró; Frankel Leó utcai aluljáró; Flórián téri üzletközpont; Bécsi út 122-124.; Déli Pályaudvar, metró; Déli Pályaudvar, üzlet; Kosztolányi tér, Bukarest Étterem, lapüzlet; Újpest, Árpád úti metró; Kálvin tér 1.; Kígyó utcai lapüzlet; Deák téri aluljáró, lapüzlet; Váci u. 10.; Szabadsajtó u. 6.; Petőfi S. u. 17.; Párizsi udvar; Nyugati téri üzlet; Jászai Mari téri aluljáró; Erzsébet krt. 17., lapüzlet; Baross téri üzlet; Ferenc körúti aluljáró; Bajcsy-Zs. u. 76., közlönybolt; Lehel tér, Gogol utcai lapüzlet; Árpád-híd, metró; Móricz Zs. körtér, 6-os villamos indulási oldala; 114. postahivatal; Moszkva tér (Gomba); Örs vezér tere (Sugár).

A *MAGYAR SZEMLÉT* ÁRUSÍTÓ KÖNYVESBOLTOK:

BUDAPESTEN:

ATLANTISZ KÖNYVSZIGET	V., Piarista köz 1.
B.PEST SZÉKESFŐVÁROS KÖNYVESHÁZ	VI., Király u.50.
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ	VII., Rákóczi út 14.
ÍRÓK BOLTJA	VI., Andrássy út 45.
LITEA KÖNYVESBOLT	I., Hess András t. 4.
PETŐFI KÖNYVESBOLT	II., Margit krt. 7.
PONT KÖNYVESBOLT	V., Mérleg u. 6.
PÜSKI KÖNYVESHÁZ	I., Krisztina krt. 26.
STÚDIUM AKADÉMIA KÖNYVESBOLT	V., Váci u. 22.
SZÁZADVÉG KÖNYVESBOLT	V., Veres Pálné u. 4-6.
A BALASSI KIADÓ KÖNYVESBOLTJÁBAN	II., Margit u. 1.

korlátozott számban korábbi számaink is kaphatók.

VIDÉKEN A HÍRLAPKIADÓ RT. KÖNYVESBOLTJAI:

Megrendelem az esszékötetet ..... példányban (ára: 498 Ft/pld). A könyv árát és a postaköltséget az IGEN Egyesület bankszámlájára (Postabank Rt. 219–98636; 021–03044) a mellékelt csekken befizetem.

Név: . . . . . .

. . . . . .

cím . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

dátum: . . . . . .

aláírás: . . . . . .

Kérjük, borítékban küldje el az IGEN Egyesület címére:
1126 Budapest, Nagy Jenő u. 5.

MAGYAR SZEMLE

Előfizetési díj:

☐ egy évre 1140 Ft külföldön 50 $

☐ fél évre 570 Ft külföldön 25 $

Az előfizetési díjat a részemre megküldött postautalványon egyenlítem ki.

Név . . . . . .

Cím . . . . . .

Dátum . . . . . .

Aláírás . . . . . .

Kérjük, vágja ki és borítékban adja fel a szerkesztőség címére (1428 Bp., Pf. 71., vagy 1085 Bp., Blaha L. tér 3.). Előfizetőinknek jutalmat nem, de egy színvonalas, értékes lapot minden hónapban adhatunk a befizetett összeg ellenértékeként! A hiányzó számok átvehetők a szerkesztőségben, vagy — postaköltség ellenében — igénye szerint megküldjük Önnek!

MAGYAR SZEMLE

Megjelenik havonta

A szerkesztőség címe:
1085 Budapest, Blaha L. tér 3.
Telefon: 266-0562 Fax: 266-0561
Postacím: 1428 Budapest, Pf. 71.

Kiadja:
Hírlapkiadó IK
Részvénytársaság

ISSN 1216 6235

Felelős kiadó:
DR. DAJKA JÓZSEF

Nyomdai munkálatok:
Hírlapnyomda, Lajosmizse
Felelős vezető:
BURJÁN NORBERT igazgató

Tipográfia terv:
BANGA FERENC
Műszaki szerkesztés:
MAGYAR BERTALAN
Lapmenedzser:
VÁCZI GÁBOR

Terjeszti belföldön előfizetésben a Magyar Posta Rt. Hírlap-üzletági Igazgatósága. Árusításban megvásárolható a postai területi hírlapkereskedelmi rt-k valamint a Kiadói Lapterjesztő Kereskedelmi Kft. árusainál. Előfizetési díj: egy évre 1140 Ft, fél évre 570 Ft;

külföldön a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat. Előfizethető a Vállalatnál, H-1389 Budapest P.O.B. 149, vagy a Magyar Hitelbanknál (H-1133 Budapest) vezetett 202-10995 számú számláján, vagy külföldi partnereinél. Előfizetési díj: postaköltséggel együtt egy évre 50 $, fél évre 25 $.

A CÍMLAPON:
GERŐ LÁSZLÓ:
BUDAPESTI KATONAI AMFITEÁTRUM ELMÉLETI REKONSTRUKCIÓ
FOTÓ: MIHALIK TAMÁS

AUSZTRÁLIA: G. Menczer, P.O.B. 219. Watirna South 3152 Vic.
BELGIUM: „Du Monde Entier": S.A., 162 Rue du Midi, B-1000 Bruxelles
BRAZÍLIA: Livraria D. Landy Ltda. Rua 7 de Abril 252, 01051 Sao Paulo.
DÁNIA: Munksgaard, 35 Norre Sogade, 1370 Coppenhagen
FINNORSZÁG: Akateeminen Kirjakauppa, Keskuskatu 2, SF 00100 Helsinki 10.
FRANCIAORSZÁG: Société Balaton, 67, Bld. Pasteur, 75015 Paris
HOLLANDIA: Faxon Europe B. V., Postbus 197., 1000 AD Amsterdam
IZRAEL: Tel-Aviv; Hungarian Culture and Business Center, Allenby Str. 38., P.O.B. 26439; Tel-Aviv, 652116
JUGOSZLÁVIA: Forum Vojvode Misica broj, 1.21000 Novi-Sad
JAPÁN: Nauka Ltd., 2-30-19 Minami-Ikebukuro, Toshima-ku, Tokyo 171.
KANADA: Pannonia Books, P.O.B. 1017, Postal Station „B" 6, Toronto Ont. M5T 2T8; Hungarian Ikka and Travel Service, 1208 Granville Street, Vancouver, B.C. V6-1M 4; Culture Hongroise, Mme Vera Bencze, 6958 Wilderton Ave. Montreal Que. H3S 2M5.
NAGY-BRITANNIA: Hungarian Book Agency, Mrs. Klara Adams, 87 Sewardstone Road, London E2 9HN;
Collet's Holdings Ltd., Denington Estate, Wellingborough Northants, NN8 2QT.
NORVÉGIA: Narversen Inte-Center, P.O.B. 6125 Etterstadt, 0602 Oslo 6.
NSZK: Kubon und Sagner, Postfach 34010, 8000-München 34. H. und S. Katko, Musica Hungarica. Rümannsstrasse 4. 8000-München 40; Zeitungsvertrieb Gebrüder Petermann GMBH und Co KG, Kurfürstenstr. 111. D 1000 BERLIN 30; Translibris Zeitschriften und Buchvertrieb G8MH Moltkestr. 80. D-5000 KÖLN 1.
SVÁJC: Magda Szerday, Teichweg 16, 4142 Münchenstein
SVÉDORSZÁG: Esselte Tidskriftscentralen, P.O.B. 638, 2-101 28 Stockholm, Wennergren Williams AB, Box 30004, S-104 25
Stockholm: BTJ Bibliotekstjanst AB, Box 200, S-221 CO Lund
USA: Center of Hungarian Literature, 4418, Tóth Avenue, Brooklyn, N.Y. 11204; Ebsco, Industries Inc. P.O.Box 1943, Birmingham, Ala. 35201, Framo Publisning, 561 West Diversey Parkway Room 19. Chicago 111. 60614; Püski-Corvin, 251 E. 82 Street, New-York, Nr. 10082
VENEZUELA: A Weiss'y Asaciados S.R.L. Ibarras a Veroes-Av. Urdaneta Edif. Torre Alfa 7 piso Caracas.

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL: MOLNÁR ATTILA: *„Sikerükben meglelték büntetésüket"*; JEFFREY SACHS a gazdasági sokkterápiáról; MELLÁR TAMÁS JOHN GRAY és Jeffrey Sachs vitájáról; BEKE GYÖRGY: *Groza Péter és a romániai magyar egyházak*; FÁBIÁN LÁSZLÓ és MÓROCZ ZSOLT esszéi.

Ma valóságos légiója támad a művészeknek. Így van ez a mozi világában is, mely a „művészek" akkora tömegével ajándékozta meg korunkat, hogy véle szemben minden egyéb művészet háttérbe szorult. Utcáink kirakatai szinte hemzsegnek a mozinagyságok fényképeitől; újságjaink röviden és velősen „star"-nak, azaz csillagnak mondják a mozivilág tündöklő jelenségeit. Első pillanatra úgy látszik, mintha az emberiségnek egyik legművészibb korát élnők, hogy a moziban a művészetnek valami új aranykora tárult volna föl, mely megszámlálhatatlan milliókra szórja szét a művészet örök napjának aranyos sugarait. (...)

A mozi a legutolsó időkig pantomim volt, melyet magyarázó szöveggel kísértek. Hogy ilyen szöveggel hígított pantomim menynyire volt művészi, arra nem kell sok szót vesztegetnem. De jött a hangosfilm, a pantomim beszélni, énekelni és zajongani kezdett. (...)

A mozi nem kímél semminémű fáradságot. Végigböngészte már az egész irodalmat, és egy hadseregnyi írót foglalkoztat. Az elsőrangú művek filmesítése kivétel nélkül keserves csalódással végződött. A siető mozi lerántotta róluk a szó, a gondolat, az érzések pazar gazdagságát, úgyhogy éppen olyan jelentéktelenségekké zsugorodtak össze, mint a filmszöveggyárosok meséi. A producer, különösen az alacsony kultúrájú Amerikában jól tudja, hogy mi kell a tömegeknek. Elsősorban is a „sex appeal", azaz nemi vonzóerő. A moziszínésznek legelsősorban testileg kell szépnek lenni, kívánatosnak, hogy nemi izgalmat ébresszen. Ha ez megvan, máris ívelődik az aranyhíd, melyen a dollárok a kasszába futnak. (...) De igazságtalan volna, ha el nem ismernők, hogy voltak és ma is vannak kivételek, akik a mozivilág művészietlen hajszája és hatásvadászata ellenére is valóban művészi alakítást és emberi lelket tudtak és tudnak nyújtani. (...)

A mozivásznon, ahol a lényeget külsőségekkel kellett pótolni, a rendező vette át az egyeduralmat. Korlátlan pénz és korlátlan technikai eszközök állnak rendelkezésére, megcsinálhatja mindazt, amit elképzel, de rendszerint csak azt csinálja, amit pénzzel csinálni lehet. (...) Ez persze egyáltalában nem azt jelenti, hogy a mozi rendezése nem érdekes. A mozirendezésnek lényege nem a művészet, hanem a trükk. A külső fogás, mely valamit meglepetésszerűen közöl. Az ilyesmi fölötte tetszik a népnek, bár legföljebb egy szezonon át: az új szezonra újakról kell gondoskodni. Jól tudjuk, hogy a tömegnek, mely beláthatatlan mennyiségében fogyasztja a szemétzenét, a szemétirodalmat és szemétképzőművészetet, nem művészet kell, hanem könnyű szórakozás. Ma, midőn mindenki siet, bár nem tudja miért és hová, mindenki fáradt és szerencsétlen, mert azzá teszi magát, amikor az alulról jött tömeg kiszakadt egy régi kultúrából és újat még nem tudott magának teremteni. A jelszavak azonban a régiek maradtak: a művészet fogalma ma is régi fényében ragyog.

Művészet? mily bitang ma ez a szó! (*A mozi művészete?; Magyar Szemle,* 1934. február.)

Farkas Zoltán